

વ્યવસ્થાપકનું નિવેદન

એક દિવસ મારાં બહેન શ્રી. સરસ્વતી મણીલાલ શાહ માટે ત્યાં આબ્યાં. તેમણે મને એક પુસ્તક આપતાં કહ્યું : 'આ પુસ્તક લેઈ જાજે. આણું જ એક પુસ્તક છપાવણું છે.'

મેં પુસ્તક વાંચવા હાથમાં લીધું. કડવા મીઠા પ્રશંગો દર્શાવતું અને મન પ્રકુલિત કરે એવું પ્રવાસ વર્ણન વાંચ્યું.

આણું તત્ત્વસિંચનોથી નીતરતું ને ઉચ્ચકોટિનું પ્રકાશન મારી મારફત પ્રકાશિત થાય એવો ભાવ અને ઘટનાં મેં મારા બહેનને જે પ્રગટ કરવાનું છે, તે પુસ્તક મને મોકલવા જણાવ્યું.

એ પુસ્તક મારી પાસે આબ્યું, મેં વાંચ્યું. એક પછી એક ક્રમશઃ આવતાં સરળ-સુગોષ પ્રવચનો સમસ્ત ભારતમાં; ને તેમાં પણ ગુજરાતનાં સંસ્કારી અને સુશિક્ષિત નરનારીઓનાં હૃદય મંદિરમાં અચૂક પ્રાણ પુરે તેવાં, સર્વલક્ષી જણાયાં.

કેટલાંક વિનાશક આકર્ષણોએ જોર શોરથી સર્વત્ર પ્રસારેલાં તિમિરનો લય કરે તેવું તેજ આ પુસ્તકમાં મેં જોયું.

દાનની વ્યાખ્યા, ધર્મ શું છે ? ધીરજ ધરતાં શીખો, જીવવાની કળા, સમાયનું મૂલ્ય, આત્મ-પ્રકાશ ઇત્યાદિ મહત્વના વિષયો સમજાવતું વિવરણ-ને માનવોને ઉન્નત જીવનપંથ દેખાડતાં તેજ-કણો તથા આધુનિક દૃષ્ટિબિંદુઓનાં ને કેટલીક સમસ્યાઓનાં નિવારણ સુદ્ધાં આ પુસ્તકમાં સમાયેલાં જણાયાં.

મારા જૂના સાહિત્યકાર મિત્ર શ્રી. નીતમકાન્ત સાહિત્યવિદ્યાસીને આ પુસ્તક અનુભવ માટે મેં સોંપ્યું.

ને ઘોડા દિવસોમાં આ પુસ્તકનો અનુભવ કરી ને સાહિત્યવિદ્યાસીએ આપતાં કહ્યું : “ આ પુસ્તક ઉચ્ચકોટિનાં પુસ્તક પ્રગટ કરનારી સંસ્થાને પ્રતિષ્ઠા આપવાનું બધા વખાણે છે. ને જે મહાન વ્યક્તિએ એનું નિર્માણ કર્યું છે એ મહાન વ્યક્તિની અન્ય કૃતિઓને વીણી વીણી પ્રકાશમાં લાવવા પ્રયત્ન કરે.”

એ તરુણ તપસ્વીનું શુભ નામ મુનિ શ્રી લાલચંદ્રજી. અને એમની પથદર્શક કૃતિનું નામ જિસ પથ પર હમેં ચલના હૈ” છે.

મુનિશ્રીનાં કેટલાંક પુસ્તકો હિન્દીમાંથી ગુજરાતીમાં પ્રકાશિત થયાં છે. એમની કૃતિઓ એકજ સ્થળેથી પ્રકાશિત થતી રહે તેવી ગોઠવણની આવશ્યકતા રહે છે.

શ્રી. તારાળહેને પોતાના ખર્ચે ‘ પ્રવાસ અને પ્રવચન ’ એ પુસ્તક પોતાના પતિ સ્વ. શ્રી કીર્તિલાલભાઈના પૂણ્ય સ્મરણાર્થે છાપવા આપેલું. તે પુસ્તક છપાઈ તૈયાર થઈ બહાર પડે તે પહેલાં જ શ્રી તારાળેનનું દુઃખદ અવસાન થયું. ને ‘ પ્રવાસ ’ નું પુસ્તક બહાર પડ્યું. બાકી રહ્યાં ‘ પ્રવચનો ’; તે કામ મને સોંપવામાં આવ્યું. તે આ પ્રકાશન છે.

શ્રી. રમેશભાઈએ અપૂર્ણ રહેલ કાર્ય પૂર્ણ કરી, પૂ. પિતાશ્રી કીર્તિલાલ અને પૂ. માતૃશ્રી તારાળહેનના આત્માઓને શાંતિ અપી.

તા. ૧૪-૨-૧૯૬૭

મકરસંક્રાંતિ

ચંદ્રકાન્ત જીવનલાલ મહેતા

અનુક્રમ

પ્રવચન	પૃષ્ઠ
૧. એકતાની શક્તિ	૧
૨. સન્નારી અને તેનું કર્તવ્ય	૬
૩. સુખી જીવનનો આધાર	૧૨
૪. ધનનો મોહ	૧૯
૫. ભાવનાઓની શુદ્ધિ જ પ્રાર્થના છે.	૨૪
૬. ધીરજ ધરતાં શિખો	૨૮
૭. સમયનું મૂલ્ય	૩૩
૮. પોતાની રક્ષા કરો	૩૮
૯. આત્મ-પ્રકાશ તરફ	૪૨
૧૦. સત્ય અને મધુર	૪૬
૧૧. જીવન અને એનું લક્ષ્ય	૫૧
૧૨. સિદ્ધિ કેવી રીતે મળે ?	૫૬
૧૩. શરીરનું આરોગ્ય	૬૦
૧૪. સુખનું સચું સ્વરૂપ	૬૪
૧૫. પ્રભાદ અને પ્રવૃત્તિ	૬૮
૧૬. ખીજનાં વિચારોનો આદર કરો	૭૨
૧૭. આત્મ-પ્રદર્શન મહાદોષ	૭૬
૧૮. ધર્મશું છે ?	૮૧
૧૯. પૂજવાદ અને અપરિગ્રહ	૮૫

પ્રવચન

૫૪

૨૦.	જીવનમાં જોકામનાનું માર્ગ	૯૦
૨૧.	પવિત્ર સંસ્કારોની આગમ્યકતા	૯૪
૨૨.	આળસ રોગની દવા શરીર શ્રમ	૧૦૦
૨૩.	પ્રેમ કે વાસના	૧૦૫
૨૪.	પરિવર્તન યુગ	૧૦૬
૨૫.	જીવવાની કળા	૧૧૩
૨૬.	જીવનમાં બ્રહ્મચર્યનું સ્થાન	૧૧૬
૨૭.	સમય બદલ મૂલ્યવાન છે.	૧૨૨
૨૮.	માનવ જીવનનું ઉત્તરદાયિત્ય	૧૨૫
૨૯.	જીવન-સાધવાનાં કલા-ધર્મ	૧૩૦
૩૦.	સામાજિક જીવનની શીઠી જનસેવા	૧૩૬
૩૧.	જીવનની સફળતાનો અમીમય સ્રોત	૧૪૦
૩૨.	માનવી કર્તવ્યોનું પ્રેરણા-દાન	૧૪૬
૩૩.	આજનો યુગ	૧૫૧
૩૪.	જીવનમાં પ્રાર્થનાનું મહત્વ	૧૫૬
૩૫.	ઈન્દ્રિય સંયમ અને સદાચાર	૧૬૧
	x તપસ્વીની તપશ્યાની આછી રેખા x	૧૬૫

મુનિશ્રી લાલચંદ્રજી મહારાજના પ્રકાશને

ગુજરાતીમાં

(હિન્દીમાં

શાન્તિનો માર્ગ [બીજી વખત છપાણી] સ્તોત્ર મુક્તા

નવ સ્મરણ

આત્મ પ્રભા

માનવતાના પંથે માનવતા કે પથ પર

ગુલાબ અને કંટક ફૂલ ઓર શૂલ

જોયેલું અને જાણેલું કુચ્છ સુની કુચ્છ દેખી

શ્રાવકના બાર વ્રત શ્રાવક કે બારહ વ્રત

પ્રવચન અને પ્રવાસ ન્યોતિ ઓર જવાહર

તિમિરમાં તેજ જિસ પથ પર હમે ચલના હૈ

હવન કે આલોક મેં

હવન કી જલતી ન્યોતિ

બીજાં...વાંચવા...વસાવવા...જોવાં પુસ્તકો

ગાના પરિચય ૨-૦૦ મેઝેનીના લેખો ૨-૦૦

અમર આ પ્રવાસ ૪-૦૦ માનવ તિયાર ૧-૦૦

અમર ને સંસ્કૃતિ ૨-૦૦ પોયાણાં ૨-૦૦

અમર ૧-૦૦ અમી ૧-૫૦

: મળવાનું સ્થળ :

...હવનકાલ અમરશી મહિતા...

પુસ્તક પ્રકાશક, વિક્રા અને ગ્રુક પ્રિન્ટિંગ એજન્સી
ચિન્મયા રોડ, અજેલક વિનેના ચામે, અમદાવાદ.

[૧]

એકતાની શક્તિ

એક બીજા સાથે હળી મળી સંગઠનનો મીઠો સંબંધ વધારવાથી આખી દુનિયાનો વહેવાર સારી રીતે ચલાવી શકાય છે.

‘સંઘે શક્તિઃ કલ્પૌ વુગે ।’ -આ કળિયુગમાં સંગઠિત થઈ હળી મળી રહેવામાં જ શક્તિ વધે છે. કુદરતી ચીજો બાળતમાં આપણે ઝીણવટથી વિચારીએ ને ઊંડા ઉતરી એ તો તરતજ આપણને સમજણ પડે કે કુદરતનાં બધાં તત્વો એક બીજાથી મળતાં રહી એક બીજાની ખામી દૂર કરે છે; ને એક બીજાની જરૂરીઆત પૂરી કરતાં રહે છે. પાણી અને આગ એક બીજાનાં વિરોધી તત્વો છે. પણ એ બંને તત્વો ભેગાં થઈ બાષ્પનું નિર્માણ કરે છે. એ બાષ્પ-વરાળમાં એ શક્તિ હોય છે કે જેના વડે મોટાં મોટાં કામ સહેલાઈથી થવા માંડે છે. કારખાનાં ચાલે છે; રેલ્વે દોડે છે; દરેક યંત્ર જોર-જોમથી ચાલતું થાય છે. આપણે જોઈએ છીએ કે જડ અને ચૈતન્ય બંને એક બીજાથી આવ ઉલટા પદાર્થો છે. છતાં આ જગતમાં જડ અને ચૈતન્ય વચ્ચેનું મિલન કેટલાંક મહત્ત્વનાં ગતિ તથા વિધિઓનો આધાર છે.

છે. દાખલા તરીકે, શરીર જડ છે ને ચૈતન્ય છે આત્મા. પણ આત્માની સાધનાનું માધ્યમ શરીર છે. કેવળ માધ્યમસ્વરૂપ શરીરથી માણસોએ કોઈ પણ કાર્યમાં શિદ્ધિ મેળવી નથી. આત્મા વગરના શરીરથી માણસે હિમાલય ઓળંગ્યો નથી. મહાસાગરની ઊંડી તલસીમાને પણ છુવ વગરના શરીરે માપી નથી. અનંત આકાશમાં પણ માણસ જાત પ્રાણ રૂપ ચૈતન્ય વગરની કાયાથી ન ઉડ્યન કરી શક્યો છે. એ જ રીતે શરીર વગરનો આત્મા પણ કુદરત પર નાના મોટા પ્રકારનો કોઈ વિજય કરી શક્યો નથી.

આજે તો માણસ મંગળ શુક્ર વગેરે ગ્રહો અને ચન્દ્ર-લોકમાં પહોંચવાની તૈયારીઓ કરી રહ્યો છે. પણ આ બધું શાથી બન્યું? જડ શરીર અને ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્મા વચ્ચે સુમેળ ન હોત તો શું એમાંનું કંઈ બન્યું હોત ?

આ ઉદાહરણોથી એટલું તો સ્પષ્ટ બહાર આવ્યું છે કે જે વિરોધી વિચાર, જે વિરોધી સ્વભાવ, જે વિરોધી પરંપરાઓ, જે સિદ્ધાંતો અને વિરોધી હિત ધરાવતી જે વ્યક્તિઓ વચ્ચે મીઠી એકતા-મિલન થાય, એક બીજાથી સંગઠિત થાય અને પોતપોતાની વિરોધ કરવાની શક્તિનો ઉપયોગ એક બીજાની ઊણપ દૂર કરવામાં કરે તો જ તેઓ ત્રીજા પ્રણય શક્તિ ઊભી કરી શકે ને, તે ત્રીજી શક્તિ આ વિશ્વનું કલ્યાણ કરનારી નિવડે.

આજે ધર્મના નામે, રાજનીતિના નામે અને આ પ્રમાણે બીજાં વિચારો, આચારો તથા કાર્યક્રમોના નામે

મન ભેદ થતા રહે છે. ને મનભેદ પછી અલગ અલગ વાદ વાદ ઊભા થાય છે ને એમાંથી એક બીજાને સફાઈ કરનારી સંસ્થાઓ, દલ તથા પદો ઊભા થવાને બદલે એક બીજાને લચકર નુકસાન કરનારાં દલ, પદો અને સંસ્થાઓ જન્મે છે, કાલે છે.

ને, તેઓ તેમની આવડતનો, તેઓમાં રહેલી કલાનો, વિદ્યાનો ને બીજી તમામ શક્તિઓનો ઉપયોગ માનવજાતિના કે છવ માત્રના કલ્યાણમાર્ગે કરવાને બદલે અદ્વિત-અદ્વિત્યાણુ માર્ગે કરે છે.

એ કુસંપ, મનભેદ અને વેરઝેરના કારણથી ધર્મની વૃદ્ધિ થતી નથી. રાજનીતિની શુદ્ધિ થતી નથી ને લોકોનું લડુ થતું નથી.

વિશેષીની વાતને ખત્મ કરવી, એને અપમાનિત કરવી, એનું પોષક ઉઘાડું પાડી એને હલકા દેખાડવા અને પોતાનો વાવટો એનાથી ઊંચો કરાવવાની પ્રવૃત્તિમાં એનો વખત, એની આવડત, બુદ્ધિ અને એના પૈસા તમામ ચીજો બરબાદ થાય છે. અંતમાં કોઈ પક્ષને કંઈ જ મળતું નથી. સમાજનું ગાહુ જ બૂડું થાય છે.

સાચી વાત તો એ છે કે આ ફૂટફાટ અને બુદ્ધાઈનાં ખરાં કારણ આદર્શો, ચિદાંતો કે વિચારોની બુદ્ધાઈ નથી હોતી. કેમકે એ બુદ્ધાઈ તો યુગોથી રહી છે, રહેશે અને રહેવી પણ જોઈએ. પણ આદર્શોના નામે પોતાની અસા

લેવા માણસ અલગ અલગ દળોનો, સંપ્રદાયોનો, પાર્ટીઓનો અને સંસ્થાઓનો આશ્રય લેતો ફરે છે. પણ એ દળ અને સંપ્રદાય પોતપોતાની રીતે સમાજના કલ્યાણ માટે એની શક્તિઓને કામે લગાડતાં રહે તો સુખદ પરિણામ આવે.

વિરોધના ઊંડાણમાં પણ સહકારની સૃષ્ટિ ઊભી કરી શકાશે; ને માણસ પોતાના વિચારોથી વિરુદ્ધ વિચારો ધરાવનારી વ્યક્તિને પોતાનો દુશ્મન નહિ માને; ને ને પોતાના અંતઃકરણથી તે એવું ઇચ્છશે કે :

‘સ્વામેમિ સર્વ જીવા, સર્વે જીવા સ્વમંતુ મે ।

મિત્તિ મે સર્વ ભૂણસુ, વેરં મજ્જ ન કેળઈ ॥’

એટલે કે, હું જાણું છું કે પ્રાણીઓની કામા લઉં છું. જાણું છું કે મારા તરફની કામા આહું છું. કેમકે સમસ્ત પ્રાણી-જગતની સાથે મારી મૈત્રી છે, કોઈની સાથે વેર કે ઈર્ષ્યા નથી. ન્યાયે આવી પવિત્ર ભાવનાનો પ્રકાશ માણસના હૃદયમાં અપાડાયો, તે વળતે જાણે રાજ દાણભરમાં નાથ થઈ જશે.

એકતાની શક્તિને સમજવા માટે રસ્તી (દોરડું) નો દાખલો પૂરતો થઈ પડ્યો. કાચા ધાગા ન્યાયે મોટી સંખ્યામાં બેગા મળી વણાઈ ગુથાઈ એક થાય છે, ત્યારે જ તે રસ્તી નામ પામે છે. એના પાનખા, નાજુક અને કાચા દોરામાં કેઈ શક્તિ હોતી નથી; પણ દોરડું-રસ્તી બન્યા પછી વાદ નેમજ નાઈ જેવાં બનાવક અને બળવાન જનાવરોને બાંધ-વાની તકત મળે છે.

આ પ્રમાણે અંગત શક્તિથી માણસે પણ પોતાની અજાણીના કાલે મોટા વળાંકને પાર પાડી શકે છે.

એકતા અને સંગઠનનો દુરુપયોગ પણ હૃદયી વધારે માત્રામાં થઈ શકે છે. જાતીય સ્વાર્થ, પ્રાન્તીય સ્વાર્થ અથવા આવા જ બીજા સંકુચિત સ્વાર્થને સંતોષવા બધાં એકતા ચાય છે તે એકતા નથી પેદા કરે છે. આવા સંકુચિત સ્વાર્થ માટે પેદા થયેલી એકતા એક માણસના હાથે બીજા માણસનો, એક જાતિના હાથે બીજા જાતિનો, એક સંપ્રદાયવાળાના હાથે બીજા સંપ્રદાયવાળાનો; એક પ્રાન્તવાળાના હાથે બીજા પ્રાન્તવાળાનો ને એક દેશના માનવીના હાથે બીજા દેશના માનવીનો નાશ કરનારો નથી બિભો કરે છે.

ને, એ નશાનું પરિણામ ખૂંસાઈ અને વિનાશમાં પ્રવર્તે છે. એવો નથી લાવનારું સંગઠન અહિંસક સંગઠન નથી. એવો નથી પેદા કરનારો આદર્શ જનકલ્યાણકારી આદર્શ નથી.

ક્યાંક ક્યાંક તો સંગઠનનું સ્વરૂપ માણસની સ્વતંત્ર વિચાર-શક્તિને કુદિત કરનારું અથવા અવળા માર્ગે દોરનારું હોય છે. એ સંગઠન પણ અધઃપતન પેદા કરવાનું કારણ બનતું હોય છે.

સાચું-શુદ્ધ સંગઠન તો માણસના વિચારોની સ્વતંત્રતા પર કુહાડાનો પ્રહાર બને તેવું લયાનક હોવું જોઈએ.

આપણે જે સંગઠન અથવા એકતાનું વર્ણન કરીએ છીએ, તેનો આધાર સહયોગ, ભાઈચારો, અને એક બીજાની ખાતરી હંકારી જાય એવો પ્રયત્ન હોવો જોઈએ, જેથી માણસ જાત આપસ આપસની દુશ્મની, વેગ વેગ પ્રધિગિત અને કરવાશથી રંગાઈ જઈ જાણાદ ન થા

[૨]

સન્નારી અને તેનું કર્તવ્ય

‘ત્રિ નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે ત્રિ દેવતાઃ ।’
ત્યાં નારીની પૂજા થાય છે; ત્યાં દેવતાઓ વસે છે.

આ સંસ્કૃત-સૂત્ર નારીની મહત્તાનું ચિત્ર આપણી વિચારભૂમિ પર ખડું કરે છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિએ નારીની પ્રતિષ્ઠા ઊંચામાં ઊંચા સ્થાને કરી છે. સંપત્તિની દેવી લક્ષ્મીજી છે. બળની દેવી કાલી છે અને વિદ્યાની દેવી સરસ્વતી છે. ત્રણે ઊંચા સ્થાનો પર નારી જાતિની પ્રતિષ્ઠા દેખાઈ આવે છે.

પશુઓમાં પણ ગાયનું સ્થાન પૂજ્ય માનવામાં આવ્યું છે. ‘સીતારામ’, ‘રાધાકૃષ્ણ’, ‘ગૌરીશંકર’ વગેરે વંદનીય અવતારોમાં સ્ત્રી નામને મોળરે મૂકી ભારતીય સંસ્કૃતિએ નારી જાતિનો મહિમા જાળવી રાખેલો જણાઈ આવે છે.

માણસના જીવનમાં પણ ‘માતા’નું સ્થાન ખીલ્લું બધાં સ્વજનો-સગાંથી ચઢિયાતું છે. નારી ક્યારેક માતાના રૂપમાં, ક્યારેક બહેનના રૂપમાં, ક્યારેક અર્ધાંગનારૂપે સમાજના જીવન

બુદ્ધિ અંગનું પાલન કરે છે. સ્ત્રી શક્તિથી જેઓ અજ્ઞાન રહ્યા છે, તેઓએ જ સ્ત્રીને અળખા કહી પોકારી છે. ને, હજી પણ સ્ત્રી શક્તિની જેને કલ્પના આવી નથી એવા લોકો જ સ્ત્રીને અળખા કહી રહ્યા છે. સાચી વાત કરીએ તો સ્ત્રી અળખા નથી. કોઈ પણ ક્ષેત્રે તે અળખા ન હતી. આજે એ સ્ત્રી અળખા નથી.

સમાજ એક રથ છે. તેને બે ચક્કો છે, એક ચક્ર તે સ્ત્રી અને બીજું ચક્ર તે પુરુષ. બે ચક્કો જ રથને સારી રીતે ચલાવે છે. એક ચક્રથી રથ નિર્વિઘ્ન ચાલતો નથી. સ્ત્રીને અળખા કહેવી થોડી નથી. અળખા કહેવાથી કહેનારી વ્યક્તિ એનું અપમાન કરે છે. ને, સ્ત્રીનું અપમાન તે માતાનું અપમાન છે. માતાના ગૌરવનું અપમાન એટલે સમસ્ત વિશ્વનું અપમાન છે.

હવે કલ્યાણના ક્ષેત્રે સ્ત્રીઓ સદાકાળ પુરુષોથી આગળ રહી છે. સ્ત્રીનું હૃદય દયાનો સમુદ્ર છે. સ્ત્રી હૃદયની કોમળતાને કંઈ કૂલની કોમળતાને સરખાવીએ તો સ્ત્રી હૃદય કૂલથી કેટલાય ગણું કોમળ જણાયે.

સ્ત્રીમાં આ ગુણ અલૌકિક છે. એ ગુણની શક્તિ પર સ્ત્રી આત્મ-સાધનાનો માર્ગ સરળ રીતે હસ્તગત કરી શકે છે. ને, સમાજમાં સાચી વ્યવસ્થા અને શાંતિલયું વાતાવરણ પેદા કરી શકે છે.

આજે આખા જગતની રાજનીતિ પુરુષોના હાથમાં છે; એથી યુદ્ધની તૈયારીઓ ચાલી રહી છે. આણુવિક શસ્ત્રો

(આણુ બેમળ વગેરે) ના ઉત્પાદન અને આગતરા જોર શોરથી થવા માંડ્યાં છે. પણ રાજનીતિના અને રાજકારવારના સુકાન સ્ત્રીઓના હાથમાં હોય તો આવી જાતની ભગાનક લાડાયક તૈયારીઓની હરિકાઈમાં માણુજા જાતના ભવિષ્યની ધરખાત્રી ન કરે.

પણ આજે સ્ત્રી જાતિ તરફ દરેક આગતમાં બેદરકારી કેમ એવાય છે ? રાજકારવાર ચલાવવાના કામમાં, સામાજિક પ્રગતિની ચળવળોમાં અને આ જાતના બીજા મહત્ત્વના કામોમાં સ્ત્રીને કેમ પૂછવામાં નથી આવતું ?

સ્ત્રીઓને પછાત રાખવામાં પુરુષોનો જે સ્વાર્થ છે, તે તો છે જ. પણ સ્ત્રીઓએ પોતે પણ પોતાના દોષો દૂર કરવા જોઈએ.

સ્ત્રીઓ વધારેમાં વધારે કાળજી પોતાને કપડાંથી ને જુદા જુદાં ભૂષણોથી સજાવવામાં રાખે છે એટલી કાળજી બીજા કોઈ પણ કામમાં ધરાવતી નથી. લુગડાંલતાં, ધરેણાં, સ્નો પાઉડર, તેલ સાણુ વિપરિતક વગેરે પ્રસાધન-સામગ્રીઓ સ્ત્રીના ચિન્તનમાં ખૂબ જ રમે છે. જ્યારથી વિદેશી ફેશનનું ભૂત ભારતીય સ્ત્રીઓના મસ્તક પર સવાર થયું છે, ત્યારથી દિવસમાં પાંચ-સાત વાર કપડાં બદલવાના તથા સુખ પર સ્નો પાઉડર લગાડવાનાં કામોમાંથી એમને કુરસદ મળતી નથી. આ પ્રકારે એમનાં ધ્યાન અને પરાક્રમ શરીર સજાવટમાં કેન્દ્રીકૃત થાય છે.

પુરુષોએ સ્ત્રીને માત્ર પોતાના વિજ્ઞાની હુલનની ભોગ સામગ્રી માની લીધી. એમણે સ્ત્રીને ચાર દીવાલો વચ્ચે બંધ ખી, એને શુદ્ધામયી બનાવી. પરિણામ એ આવ્યું કે જગની અદ્ભુત સ્ત્રી-શક્તિ અદા-સર્વદા માટે રૂંધાઈ ગઈ; ક્ષિત થઈ ગઈ. પણ હવે સ્ત્રી સ્ત્રી-શક્તિને કંઈક સમજતી થઈ છે. એમણે એણે પોતાની શક્તિને સંપૂર્ણ ઓળખવી શકી છે.

ને, કુદરતે એને જે સ્વાભાવિક મદ્દશુણ આપ્યો છે; તેનો એણે પૂરો લાભ લેવો જોઈએ. એ મહાન મદ્દશુણોની ભીતલ છાયામાં સમસ્ત સમાજ શાંતિ અને હર્ષ અનુભવી શકે.

પ્રાચીન કાળમાં ગાર્ગી, મૈત્રેયી વગેરે જેવી જ્ઞાનવતી વિદુષી સ્ત્રીઓએ પોતાના જ્ઞાન-વૈભવથી માણસ જાતનો ઉત્તરોત્તર સમૃદ્ધ કર્યો. હાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ સમી ભારંગનાઓએ દેશની સ્વતંત્રતા માટે સ્ત્રી શક્તિનો પરચો આપ્યો, ને મીરા જેવી આધ્યાત્મવાદી ભક્ત સ્ત્રીઓએ માનવ સંસ્કૃતિને ઉજ્જવલ કરી.

આજે પણ સ્ત્રીઓએ તેમનો મહાન આદર્શ સ્થાપિત કરાવો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. રૂઢિવાદ, અંધવિશ્વાસ અને અજ્ઞાનના દારાગારમાંથી બહાર નીકળવું જોઈએ.

પુરુષ નીતિનું જૂન કરનાર સાધનોદ્વારા પૈરા ભોગાર છે. લાંચ-રૂઢત લેતો ફરે છે. કાળું બત્તર ચલાવે છે. ખાવી જાતના બીજા રસ્તેથી પણ પુરુષ ધન મેળવતો રહે છે.

બાલ-મનોવિજ્ઞાન પ્રમાણે બાલક જે નજરે લુપ્ત છે, તે કરતું હોય છે એટલે કે તે નકલ કરે છે. બાલકની સાથે નહક એની માતા હોય છે. માતાના આચરણ બાલક બેતું હોય છે. માતાની પ્રવૃત્તિ બાલક બેતું હોય છે. એથી એની ઇષ બાલકના મન પર તરતજ પડે છે ને બાલક માતાના આચરણની, માતાની પ્રવૃત્તિની નકલ કરતાં શિખે છે.

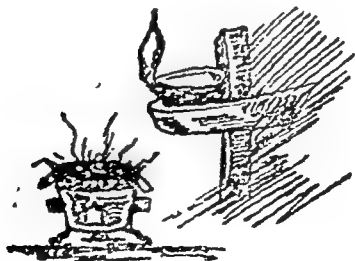
માતાએ પોતાનું હૃદય આદું, પવિત્ર અને ઊંચા આચાર વિચારોથી ભરેલું રાખવું જોઈએ. માતાના હૃદયમાં આરાં કાર્યો બેનારૂં બાળક આરાં કાર્યો કરતાં શિખવાનું છે અને ખરાબ કાર્યો બેનારૂં બાળક ખરાબ કાર્યો કરતાં શિખવાનું છે.

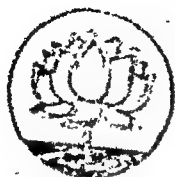
માતા બનવું બહુ સહેલું છે પણ માતૃત્વના કઠિન કર્તવ્યોનું પાલન કરવું સહેલું નથી. જે સ્ત્રી માતૃત્વના કઠિન કર્તવ્યનું પાલન નથી કરતી; ને પોતાનાં બાલક-બાલિકાના હૃદયને સાચા-અન્યાયો વાગનારૂં વાતાવરણ નથી જમાવતી તે સ્ત્રી પોતાની દરજ્જા સાથે દગ્ગો રમવા ઉપરાંત પોતાની નિંદગી સાથે ને સમસ્ત સમાજ સાથે પણ દગ્ગો રમે છે.

કુટુંબમાં કલક કંકાસ અને એક બીજાની અદેખાઈ માટે સ્ત્રીઓને જ્યાબદાર લેખ્યામાં આવે છે, પુરુષોના અધડા બહુ જ ઊંડા, બહુ ફેલાયેલા અને ભયંકર હોય છે અને સ્ત્રીઓના અધડા ખાસ કરીને ઘર કુટુંબની અંદરના જ હોય છે. છતાં ઘર કુટુંબિક હૃદયમાં ઝેર પેદા થતું હોય તો સ્ત્રીઓના અધડાથી જ.

ઘરનું સંપૂર્ણ વાતાવરણ એવા અને પ્રેમના દાળસા બને, એવા પ્રયત્નો થવા જોઈ એ.

ભારતીય સમાજ વ્યવસ્થામાં હજી પણ સંયુક્ત કુટુંબોમાં વૃદ્ધ સ્ત્રી પુરુષ પણ હોય છે. સમાન વયનાં પણ હોય છે. ને, કુટુંબીજનો મોટી સંખ્યામાં પણ હોય છે. બધાંનો સ્વભાવ, બધાંનાં રંગ-ઢંગ ને બધાંની રુચિ બુદ્ધી બુદ્ધી, અલગ અલગ હોય છે. એવી સ્થિતિમાં જાત જાતના મતભેદ થવાનાં કારણો પણ હોય છે. પરંતુ પ્રેમ, ધીરજ, સહનશીલતા અને એકબીજાને નિભાવી લેવાની પ્રવૃત્તિથી બધા મતભેદ શનૈઃ શનૈઃ ઓછા થઈ શકે છે. આ બાબત સ્ત્રી પર વધારે આધાર રાખે છે. સ્ત્રીનું કર્તવ્ય છે કે આખા કુટુંબ-ઘરને એકતાના મુખમય દોરાથી તે બાંધી રાખે ને ઘરના વાતાવરણમાં અદેખાઈ, વેરઝેર કે કલહ કંકાસની એકે ચિન-ગારી ઘૂસવા ન પામે એની પૂરતી તકેદારી રાખે.

[૩]

મુખી હવનનો આધાર

મીઠુમ્મ મુખ બિલું દરી પોતાને દર્શથી ડોલનો સખવા
મિલે છે. મુખ મેળવી લેવામાં જ તે હવનનો ઉદ્દેશ સમજી
લેશે છે.

તે નાણાં દમાય છે, જથ્થા દમાય છે, કિંથા હોવા હસ્તગત
કરે છે, રાજકારણારતું મુકાન રાખમાં લે છે. પણ આ બધું
શા કાળે ? માત્ર એ હેતુથી કે તેને સતોષ મળે; તે
આનંદમાત્ર બની રહે.

પણ રણરપટ્ટી, મગજમારી અને તકલીફો વેડવા છતાં
તે મુખથી દૂર રહે છે. એટલું એટલું દરવાથી પણ એના
અંતર મનમાં એ જ ચિન્તા, એ જ અસંતોષ ને એ જ
દુઃખની જ્વાળા ચળગતી રહે છે.

કોઈ એમ સમજે છે કે મુંદર સ્ત્રી મેળવી લેવાથી મુખ
મળશે. કોઈ એમ માને છે કે નાણાંની શલમછેલમાં જ મુખ
મરેલું છે.

આ પ્રમાણે જ્યાં જોઈ જાય તેની લેખિકા દુનિયામાં રાખનાં આનંદોને મેળવવાના પ્રયત્નોમાં મગી રહ્યા છે.

જે પક્ષે જંગલમાં એક બોળાં દરણું કસ્તૂરીની મનમોહક સુગંધ મેળવતા તથા સુગંધ ફનાંથી આવી રહી છે, તેની શોધ કરવામાં દોડધામ કરે છે; ને, ગળા ઉપરાંત દોડી પોતાના કુમળા પગને થાક તેમજ ખીજત ત્રાસથી વેદનાથી ગ્રસ્ત કરી મુકે છે; છતાં એને ખબર નથી પડતી કે એના હૃદયને ખુશ કરનારી સુગંધ કઈ જગાએથી આવે છે. બરાબર, આ જ હાલત છે માણસની.

ખરી હકીકત એ છે કે જંગલમાં ભટકનારા બોળાં દરણાં જે કસ્તૂરીની શોધમાં હેરાન થતાં હોય છે, તે કસ્તૂરી તેમની નાભિમાં જ વસી હોય છે. એ જ પ્રમાણે માણસ જે સુખ, શાન્તિ, સંતોષ અને તૃપ્તિની શોધમાં ભટકે છે તે બધું એના અંતરાત્માની સત્યવૃત્તિ રૂપી નાભિમાં વસેલું છે.

ભૌતિક દુનિયાના ચકાવામાં સુખની વાંછના રાખનારો લોળો માણસ આ સત્યને સમજે તો !

ખંડારની દુનિયામાં સુખ મેળવી લેવા માટે કરવામાં આવેલા હબરો યત્નો એ રીતે નકામા જશે, જે રીતે રેતીના સુકકા રણમાં રેત-મંથન કરી તેલ શોધવાનો પ્રયાસ કરનારા શોધકો નકામી મહેનત કરે છે.

ન્યાં લગી મનની અસ્થિરતા તથા અચળતા પર કાબૂ ખાવામાં નહિ આવે, ત્યાં લગી સુખના દરવાજા ઉઘડવાના

નથી. મનની શુદ્ધાભી જ જાણ્યાં હુ:ખોનું મૂળ છે. ક્ષણિક અને નિર્ધર લૌતિક સમૃદ્ધિની પ્રાપ્તિથી ઉન્નત થઈ જવું અને એ સમૃદ્ધિ ન મળવાથી ત્રાસી બિહવું એનું જ નામ મનની શુદ્ધાભી.

તેણે પોતાના મનને કાળમાં લીધું છે અથવા માનાસિક સંકલ્પ-વિકલ્પોની હુનિયાથી જે બંધે ગયો છે; એના જીવનમાં સમભાવ, સંતુલન અને સમતાનું મધૂર ગીત શુંજ રહે છે.

આવું ગીત જેના જીવનમાં શુંજનું થાય છે, એવા માણસને કોઈ પણ લૌતિક વસ્તુ મળવાથી કે તેવી વસ્તુ જતી રહેવાથી ઉન્નતપણું, અસ્થિરપણું, અચળતા કે વિકલ્પતાની માત્રાઓ શુદ્ધામ જનાવી શકતી નથી. માટે તેણે સુખના રાગી તરફ આગળ ધપવાની સાધના કરવી હોય તેણે અર્વ પ્રથમ પોતાના મન ઉપર કાળ મેળવી લેવો જોઈએ.

જે લોકો લૌતિક સમૃદ્ધિમાં સુખની ભૂકી કલ્પના કરી એની પાછળ ભટકે છે તેઓ ઈર્ષ્યાથી ઘેરાય છે; ને, એમનાં હૃદય દયાવિહોળા જાની જાય છે.

એવા માણસો જેમની પાસે લૌતિક સંપત્તિ-પૈસા, જમ, પદ, શ્રી વગેરેમાં તેમનાથી વધારે ધરાવનારા માણસોની અદેખાઈથી જાળતા હોય છે.

એમના મલિન મનમાં એમ થતું હોય છે કે મારાથી વધારે નાણાં તેણે શ્રી રીતે એકઠાં કર્યાં ? તેને દેખાવડી ખેરી

મલિન મનનો માનવી તેનું પૂરું કામગીરી કરી જાય છે. અદેખાઈની આગળ બરફ મલિન મનના માનવીને બેઠક તાપવા માંડે છે. પણ તે હનિયાના ગરીબા, નિરાશિતો, દીન-દુઃખિયાંજનો તરફની એની દ્રષ્ટિ પોતાની અંપતિને શીરિતે વધારની એમાં જ શંકાવાની થાય છે.

તે એટલું જ વિચારતો નથી કે શમિક (મજૂર) આવો દિવસ શરીર તોડી મારેનવ કરે છે; ને પોતાનો પડીનો પાડે છે, એને પેટ પૂરતું ખાવા મળે છે કે નહિ? રસ્તા પર છેલ પાટી કરનારા તથા નાના પ્રકારની ફેરી કરનારા શ્રમિકોની સ્ત્રીઓ તેમની હજીત-મર્યાદાનું રક્ષણ કરી શકે તેવાં કાર્યો તૂટ્યાં લુગડાં તેમની પાસે છે કે નહિ? કાટેલાં વસ્ત્રોને સાંધવા પૂરતાં થીંગડાં તેમની કને છે કે નહિ? બીમારી લોગવતા ગરીબો તેમના જીવનું રક્ષણ કરી શકે તેવા દવાના ને માવજતનાં ઠામકેડાણાં તેમને મળે છે કે નહિ? નિરાશ્રિત મજૂરોને પડી રહેવા પૂરતી જૂંપડી તેમની પાસે છે કે નહિ? જૂંપડી તો ઠીક, પણ કુટપાથ પર કે સડક પર સુઈ રહેવાની એમને સગવડ મળે છે કે નહિ?

આવો કોઈ પ્રશ્ન મલિન મનના માનવી વિચારતા જ નથી. તેઓ તો પોતાની આવક અને પોતાની પુંજ વધારવાની ધૂનમાં અસહાય રોગીઓ તેમજ ગરીબોનું શોષણ કરીને પણ તેમના હક્ક છીનવી પોતાની તિબ્બેરીઓ ભરવા ઇચ્છે છે.

આટલું કરવાથી તેમને સુખ મળે છે ખરું ?

એમના અંતરમાં અજ્ઞાનિનો ને વિન્યાઓનો દાવાનસ સ્થળનો સહે છે. કારણ કે મુખ એ સંપત્તિમાં નથી. મુખ તો પાતાની સદ્ગુણિઓમાં છે; અદ્ભુતવન્તાઓમાં છે; પેતાના આભરણોમાં છે.

જે માનવી એવી મૃગનૃપ્તમાં ફોંટા છે, તે માનવી કદિ પણ સાચું મુખ મેળવી શકતા નથી.

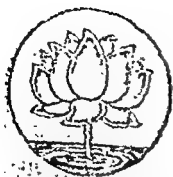
આજના યુગમાં વિચારોનો વિકાસ તીવ્ર ગતિથી થયો છે, એમાં હવે વ્યક્તિગત મુખનો મિલ્લાંત યોગ્ય રહી શક્યો નથી. જે મુખ સંપૂર્ણ ગમાઈને મળી શકે તે મુખ જ સાચું મુખ છે. ત્યાં મુખી સામાજિક ન્યાયની સ્થાપના નથી થતી, વિષમતા અને દોષાત્મક દ્રષ્ટી રહ્યાં છે અને એક માનવી કોઈ પણ દીને આરાં-નકારાં દુનિયા દ્વારા પાતાના મુખનાં સાધનો જમાવી લેવામાં દાવતાં સહે છે, ત્યાંમુખી સામાજિક મુખનું મૂળ દોષાત્મક નથી. કેમકે આગામી યુગમાં વ્યક્તિગત મુખની જગાએ સામાજિક મુખની સ્થાપના કરવી પડશે. એટલા માટે દોષાત્મક, વિષમતા, આળસ વગેરે દોષોથી અલગ રહેવું પડશે. બીજાંઓની મહેનત પર, બીજાંઓની જહેમત પર આરામભર્યું છવન વ્યતીત કરવાનો જમાનો ધીરે ધીરે ખતમ થવા માંડ્યો છે. માટે માણસે ભૌતિક-મુખ-સમૃદ્ધિ મેળવવા જે ઉપાયો કર્યા છે; તે ઉપાયોને તિલાંજલિ દેવી પડશે.

સાચું મુખ વસ્તુને મેળવી લેવામાં નથી હોતું. કોઈવસ્તુ ન મળે કે હોવા છતાં જતી રહે તો તેથી અંત નહીં.

ગાળીની જેમ જાણે તો જાણી સંભારી જે ગુણ બધું
સંકળું હોય તે ગુણ નાણું ગુણ નથી. વસ્તુનું જ્યાં મરત્ત
છે, ત્યાં ગુણ નથી. ખરડે વાસના બાંધેલું છે.

જ્યાં વસ્તુનું મરત્ત જ નથી; ત્યાં મનની પ્રવૃત્તિઓ
સારાં કામથી ચાલતી રહે છે. ત્યાં જ સાચું ગુણ છે. એ
ગુણનો નાશ હોઈ કરી શકતું નથી. એ ગુણ વિહીન થઈ
શકતું નથી. એ ગુણ બાપક રૂપ ધારણ કરી છુવનમાં
આનંદની દેલ પહેતી રાખે છે.

[૪]

ધનનો મોહ

ધનનો મોહ માણસના સદ્ગુણોનો નાશ કરે છે ને એને તિરસ્કૃત કાર્યો તરફ ઘસડી બાંધે છે. મહાપુરુષોએ એને સર્વથી મોટો શત્રુ ગણ્યો છે.

‘લોહો સચ્ચ વળાસળો’ આ વાક્ય લગવાન મહાવીરનું છે. એમણે અર્થ—નાણાંના લોહાને બધા જ આત્મ-ગુણોનો વિનાશ કરનાર કહ્યો છે.

‘इच्छा हु आगास समा अणंतिया’ નાણાંની ઇચ્છા (લોભવૃત્તિ) ને એમણે આકાશની જેમ અંત વર્ગરની અંત કહી છે.

આને આખી દુનિયા વધારે ને વધારે નાણાં મેળવી લેવાની હરિક્ષ્મમાં ભિતરી છે. ને, એ નાણાં માંત્ર સિદ્ધાંતા રૂપમાં અકિત થયાં છે. એ સિદ્ધાંતા કારણે ધનસંગ્રહ પણ સરળ બન્યો છે.

ને, એને મેળવવા માટે માણસ ઉચિત અનુચિત વસ્તુ કશો જ ભેદ સમજતો નથી.

કોઈ એક યુગમાં ધનનો અર્થ હતો અધિક ઘોડા, હાથી, મકાન, જમીન, ગાય, લેસ વગેરે. પણ આને તો કોઈના પર

છાપોડી નાટ ધનનું રૂપ માણસ રીતે માણસને પરેશાન કરી રહી છે. ધનના આ નકલી રૂપે માણસની રીતને ઓઢાળી જતાવી રીધી છે. ને, ચોટા ધનવાનોના હાથમાં તમામ અપત્તિને ઓઢી કરી મૂકી છે.

ધન કોઈ પણ જાતનું હો, જ્યાં સુધી તેનો ઉપયોગ સમાજના હિતમાં અંતર્ગત થાય છે, ત્યાં સુધી તો તે બરાબર છે, પણ જ્યારે બ્યક્તિ પોતાના ભોગ-વિલાસ માટે જોડે છે પોતાની સ્વાર્થસાધના માટે કરે છે ત્યારે તે ધન તત્ત્વવાર્સ ધાર પર લપેટાયેલી હિંસા પેડે દોષાત્મક અને કષ્ટદાયક ગણાય થાય છે.

જો ધન ક્ષણ ભર તો ઉપરના ભૌતિક સુખોતું સાધે અને છે. પણ માણસને આગમ, હિંદુમૂર્તિ, વિદ્યાસ્ત્રી અને નકાચો જનાવી જ્યાં જતું રહે છે ત્યારે માણસ અત્યંત અંકટયુક્ત હાલતમાં ફસાઈ જાય છે. આ તથ્યને ન સમજીને માણસ પૈસો લેગો કરવા પાગલ બનેલો છે.

ધન એક જાતનો નશો છે. જ્યારે જો નશો વધે ત્યારે માણસ પોતાનો વિવેક ગુમાવે છે. એ નશામાં ચક્ર્યૂર બનેલો માણસ એવાં માનવતા વિરોધી કામ કરી બેસે છે, જે કૃત્યો એને પતિત કરી દે છે. એના મનમાં એ પૂત રમવા માંડે છે કે આખી દુનિયામાં હું સર્વશ્રેષ્ઠ ધનવાન ગતી જાઉં. એની આ તૃષ્ણાના પરિણામ સ્વરૂપ જગતમાં નાના પ્રકારની બુદ્ધિઓ અને તકરારો વધતાં રહે છે. ચોરી, ગદાચટ્ટી, લૂટ ફાટ, વેશ્યાવૃત્તિ વગેરે માણસાઈનો નાશ કરનારી બીમારીઓ સમાજમાં પેદા થાય છે.

પૂંછવાઈની ધૃમ્નિત મનોવૃત્તિથી પરેશાન થઈને જ વિચારકોએ સમાજવાદનો ચિદાંત અપનાવ્યો; ને, જગ્યાબધું કે ‘જે કંઈ દોષત છે, મરીનરી છે, જગીન છે તથા બીજી જાતની સ્થાવર અને જંગમ સંપત્તિ છે; તે પર કોઈ પણ એક વ્યક્તિની માલિકી નહિ રહે. એની માલિકી સમસ્ત સમાજની છે. એનો ઉપયોગ સમાજના હિતમાં કરવામાં આવશે.’

અતિ સંક્ષેપ પર અંકુશ મૂકવા અટુટી પ્રથમ ભગવાન મહાવીરે અપરિચ્છવાદનો વિચાર કર્યો. અપરિચ્છવાદમાં સમાજવાદ સ્વતઃ સમાહિત છે.

ગાંધીજીએ પણ પૂંછપતિઓને જગ્યાબધું : ‘તમારી પાસે જે સંપત્તિ છે, એના સ્વામી તમે નથી. એ સંપત્તિનો ઉપયોગ તમારા લોગવિલાસ માટે કરવાનો તમને અધિકાર નથી. સમાજની એ સંપત્તિ તમારી પાસે જમા-અનામત પડેલી છે. તમે એના દ્રુટી છો. તમારું કર્તવ્ય છે કે સમાજ કલ્યાણ માટે; સમાજહિતના ઉત્તરોત્તર કાર્યો થતાં રહે તે માટે, તે સંપત્તિ ખર્ચાતી રહે. તમે તમારી ફરજ અદા ન કરી એકે તો સમાજ પોતાની જમા-અનામત મૂકેલી સંપત્તિ તમારી પાસેથી પાછી લેવા હકકાર છે.’

આ સત્યકથન મહાત્મા ગાંધીજીએ ઘણા સમય પૂર્વે વિદિત કર્યું છે. પણ અફસોસ એ છે કે લોકો આ આદર્શ -ચિદાંતને ભૂલી જાય છે. ને, નાણાંના નશામાં મદોન્મત બની જઈ સંકુલોરીનું અપૂર્વ સ્વાગત કરે છે. ખાસી એને મોજશોખ. વ્યયનવિલાસ તથા લોગમાં ખર

નનો મોહ

પૂંછવાદની ધૃણિત મનોવૃત્તિથી પરેશાન થઈને જ વિચારકોએ સમાજવાદનો સિદ્ધાંત અપનાવ્યો; ને, જણાવ્યું કે 'જે કંઈ દોલત છે, મશીનરી છે, જમીન છે તથા ખીજી જાતની સ્થાવર અને જંગમ સંપત્તિ છે; તે પર કોઈ પણ એક વ્યક્તિની માલિકી નહિ રહે. એની માલિકી સમસ્ત સમાજની છે. એનો ઉપયોગ સમાજના હિતમાં કરવામાં આવશે.' અતિ સંગ્રહ પર અંકૂશ મૂક્યા સહુથી પ્રથમ ભગવાન મહાવીરે અપરિશ્કૃતવાદનો વિચાર કર્યો. અપરિશ્કૃતવાદમાં સમાજવાદ સ્વતઃ સમાહિત છે.

ગાંધીજીએ પણ પૂંછપતિઓને જણાવ્યું : 'તમારી પાસે જે સંપત્તિ છે, એના સ્વામી તમે નથી. એ સંપત્તિનો ઉપયોગ તમારા લોગવિલાસ માટે કરવાનો તમને અધિકાર નથી. સમાજની એ સંપત્તિ તમારી પાસે જમા-અનામત પડેલી છે. તમે એના દ્રુષ્ટી છો. તમારું કર્તવ્ય છે કે સમાજ કલ્યાણ માટે; સમાજહિતના ઉત્તરોત્તર કાર્યો થતાં રહે તે માટે, તે સંપત્તિ ખર્ચાતી રહે. તમે તમારી ફરજ અદા ન કરી શકો તો સમાજ પોતાની જમા-અનામત મૂકેલી સંપત્તિ તમારી પાસેથી પાછી લેવા હક્કદાર છે.'

આ સત્યકથન મહાત્મા ગાંધીજીએ ઘણા સમય પૂર્વે વિદિત થયું છે. પણ અફસોસ એ છે કે લોકો આ આદર્શ -સિદ્ધાંતને ભૂલી જાય છે. ને, નાણાંના નશામાં મદોન્મત અને જઈ સંગ્રહજોરીનું અપૂર્વ સ્વાગત કરે છે; પછી મોજશોખ, વ્યસનવિલાસ તથા લોગમાં ખર.

‘ સર્વે ગુણાઃ કાંચનાશ્રયંતિ । ’ આ કહેવત ધડી કાઢનારે ધનવાનો પર એક તીખો વ્યંગ વર્ષાવ્યો છે.

ધનવાન થયા પછી માણસ પોતાને સર્વોત્તમ સમજવા માંડે છે. ધનવાન થયા પછી તે વિદ્વાનો, વિચારકો, કવિઓ, દાર્શનિકો અને સત્યપુરુષોનો આદર નથી કરતો. ધનવાન પોતાના અહંકારમાં સારાસારનું જ્ઞાન સુદ્ધાં ભૂલતો રહે છે.

આજ સમાજમાં ધનને ખીન જરૂરી પ્રતિષ્ઠા મળી ગઈ છે. એને ખત્મ કરી સદ્ગુણોને, વિદ્યાને, સાહિત્યને તથા કલાને પ્રતિષ્ઠા આપવી જોઈએ. જો આ પ્રમાણે પ્રતિષ્ઠાનું સ્થાન બદલવામાં આવે તો લોકો ધનવાન બનવાની આકાંક્ષા પડતી મૂઝી સદ્ગુણી, વિદ્વાન અને કલાકાર બનવાની મહેનત કરવા માંડે. સમાજનો ઉદ્ધાર ધનવાનોના હાથથી નહિ, પણ સત્યપુરુષો, વિદ્વાનો, અને વિવેકવાનોથી જ થશે.

ભાવનાઓની શુદ્ધિ

જ પ્રાર્થના છે.

દરેકે કામ શરૂ કરતી વખતે, આરંભ કર્યા અગાઉ પ્રાર્થના કરવાની પરંપરા જગતનાં બધાં ધર્માનુયાયીઓમાં ને જાતિઓમાં છે. પ્રાર્થનાથી માણસને લગવાનના પૂર્ણ રૂપ સાથે પોતાની અપૂર્ણતાનું ભાન થાય છે; ને, પછી એ પોતાની અપૂર્ણતાને પૂર્ણતાના રૂપમાં ફેરવવાનો સંકલ્પ કરે છે. સાથે જ તે પોતાના આત્મબળને જાગૃત કરી એ દ્રઢતા ધારણ કરે છે: ‘હું જિંદગી આદર્શને અથવા તો સત્કર્મને અવશ્ય સાધ્ય કરી શકીશ.

જ્ઞાનીઓએ પ્રાર્થનાના ઉચિત માર્ગ પર આગળ ધપતાં કહ્યું છે : ‘સોઽહમ્’ એટલે કે-‘હું’ પણ એ લગવત્-શક્તિ છું. માત્ર થોડાં જડ આવરણોના પાશમાં ઘેરાઈ જઈ આ અવસ્થામાં પડી રહ્યો છું. પણ મારી સતત સાધના અને પ્રાર્થના મને પરમ ચૈતન્ય શક્તિના રૂપમાં પહોંચી શકે છે.’

લોકો પ્રાર્થનાને પણ એક પરંપરા અથવા રીતિ બનાવી એના શાબ્દિક સ્વરૂપને જ બુદ્ધિ છે. ને, એમાં જ રૂબેલા

રહે છે. પરંતુ શાબ્દિક પ્રાર્થનાથી કામ પૂરું થઈ શકતું નથી; વાસ્તવિક પ્રાર્થના તો ભાવનાઓની શુદ્ધિમાં છે. પછી હવનને તો શુદ્ધિથી જ સાધી શકાય છે.

ભાવનાઓ અને હવનની વિશુદ્ધિ માટે જ પ્રાર્થના છે.

જેમ આપણે જે ઘરમાં રહીએ છીએ તે ઘરની સાફ-સફાઈ માટે તથા તેને શુદ્ધ કરવા આફૂ મારીએ છીએ, તે પ્રમાણે ભાવનાઓ અને હવનની સ્વચ્છતા માટે પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે.

કોઈ ભોળો માણસ પોતાના ઘરના દરવાજા પર આફૂ ટાંગી મૂકે અને મનમાં એમ વિચારવા માંડે કે ઘર સ્વચ્છ રહેશે. તો તેનું એ વિચારનું તદ્દન નકારનું છે. એ જ પ્રમાણે હવનસાધના કર્યા વગર સવાર સાંજ શાબ્દિક પ્રાર્થના કર્યે જવાથી અથવા પોતાને પૂર્ણતા તરફ આગળ વધી રહેલો માન્યે જવાથી સાચે જ તે ભગવત્ શક્તિની દિશામાં આગળ વધે છે એમ સમજવું સાવ નકારનું છે. પણ અંતઃકરણથી વિશુદ્ધ થઈ જે માણસ પ્રાર્થના પ્રમાણે હવન વ્યતીત કરે છે, તે માણસ પોતાના હવનમાં પૂર્ણતાના ઊંચા આદર્શ લાવી શકે છે.

પ્રાર્થના કરવાના બુદ્ધા બુદ્ધા માર્ગ અને રીતો છે. કોઈ સામાયિકના માધ્યમથી, ને કોઈ નમાજના માધ્યમથી, કોઈ સંધ્યાના માધ્યમથી ને કોઈ જીજ્ઞા પ્રકારના નામથી ને માધ્યમથી પ્રાર્થના કરે છે; પણ પ્રાર્થનામાં માધ્યમથી વધારે મહત્વના અંશ પ્રાપ્તિ (પ્રાર્થના કરનાર) ની ભાવના તથા હવન છે. જે ભાવના નિર્મલ હોય અને હવન નિષ્પાપ હોય તો

[૬]

ધીરજ ધરતાં શિળો.

એક ચાલાક યુવકે એક વૃદ્ધ દાર્શનિકને પૂછ્યું :
‘ આપના જીવનની શક્તિતાનું સ્વરૂપ શું ? ’

વૃદ્ધ દાર્શનિકે ગંદ હાથોને કહ્યું : ‘ ધીરજ અને પ્રતીક્ષા.’

યુવકે અભિપ્રાય દર્શાવતાં કહ્યું : ‘ શું ધીરજ ધરવાથી અને પ્રતીક્ષા કરવાથી દરેક કાર્ય પાર પડવાનો સંભવ છે ? ’

દાર્શનિકે જવાબ આપ્યો : ‘ હા, વત્સ ! દરેક કાર્ય પાર પડવાનો સંભવ છે. ’

યુવકે વિરોધ દાખવતી દલીલ કરી : ‘ શું જલમય માર્ગે જલ લઈ ચાલવું સંભવિત છે ? ’

આ દલીલ કરતી વેળાએ યુવકે દલીલને અતૂટ માની લીધી હતી. પણ દાર્શનિકે ગંભીરતાથી કહ્યું : ‘ હા, તે પણ સંભવિત છે, પણ તે માટે ય તમારે ધીરજ સાથે ત્યાં સુધી પ્રતીક્ષા કરવી પડશે; જ્યાં સુધી જલમય માર્ગનું જલ ખરક રૂપે જામી નય. ’

જ્યાણ સાંભળી યુવકનો ગર્વ ગળી ગયો ને તેણે દાર્શનિકના ચરણોમાં પોતાનું મસ્તક નમાવી દીધું.

ઉપદેશન પ્રયંગથી આપણને દહાંન મળે છે કે કોઈ પણ ઉતાવળથી પાર પડતું નથી. આજનો યુગ વિજ્ઞાનનો યુગ છે. આ યુગમાં ગતિનું મહત્ત્વ છે. દરેક ચીજની ગામ-મટી ગતિને જ માનવામાં આવે છે. કોઈ પણ વસ્તુનું મૂલ્યાંકન કરતી વખતે પણ એની ગતિ જોવાય છે. પણ આ ગતિની સાથે ધીરજને અનુરૂપ ધીમાથ અને સંતુલન ન હોય તો તે તીવ્ર ગતિ લાભદાયક નિવડવાને બદલે હાનિકારક શિદ્ધ થાય છે. પૂરી સ્પીડમાં દોડતી મોટર પોતાની દોડવાની ગતિને કાબૂમાં ન રાખે તો અનર્થ નીપજતવે છે, તે પ્રમાણે માણસ સમયાનુસાર ધીમી ચાલ ન સ્વીકારે તો પોતાનો ઉદ્દેશ પાર પાડવા અગાઉ જળારી ઠોકર ખાઈ જશે છે.

છવન વિકાસનો રસ્તો બહુ જ લાંબો છે, એ રસ્તામાં અનેક ચઢાણ-ઉતરાણ અને દેરીઓ રહેલાં છે. એથી જ મોટર હંકારનાર ડ્રાઈવર પેઠે માનવી પોતાની વિવેક-પ્રેરક લગાવતો રૂડી છવનપંથ રૂપી સફરને પોતાના અંદુશમાં ન રાખે તો તેણે આ સંસાર-વનમાં ઉથલી પડવાનું જોખમ રહેલું છે.

ધીરજ વિનાનો અધિરો માણસ પોતાની શક્તિને થોડા પ્રકારે પરબવામાં અસમર્થ રહે છે. ‘જલ્દી કરી નાખું.’ ની ધૂનમાં તે પોતાના મગજનું સમતોલપણું જોઈ નાખે છે. અધિરો માણસ જોશ અને ભ્રમને વશ થઈ કંઈ એવાં કામોમાં હાથ નાંખી દે છે, જે એની તાકાત બહારનાં હોય છે.

જે હોડો અધીર નથી થતા, જેઓ પોતાનાં દિવ-
 દિમાગને સ્વસ્થ રાખી પણ મૂકતા રહે છે, અને નિષ્કળતા
 મળવા છતાં પણ ધીરજ ન શુભાવી પોતાના પ્રયત્નોમાં મગ-
 ખૂત રહે છે; તેઓ જીવનને એક દિવસે સફળતાની શિખર
 પર પહોંચાડે છે. પહેલો પણ દૃઢતાપૂર્વક, મજબૂતી સાથે
 મુઠી; પછી જ માછળનો ખીજો પણ ઉઠાવનારો માનવી કદાપિ
 ઠોકર ખાતો નથી. આ જ રીતે તે એક પછી એક એમ
 અનેક કદમ આગળ થપતો કાંટા, કાંકરા, ખાડા ખખડા અને
 ચઢાણ-ઉતરાણવાળા રસ્તાને પસાર કરતો મોડો છતાં ચોક્કસ
 પોતાના નિર્ધારિત સ્થાને પહોંચી જાય છે. પણ જે માનવી
 મનમસ્તિકમાં ઉતાવળા પણું ભરી દોડવા માંડે છે, તે જલ્દી
 હાંફવા માંડે છે, ક્યાંક કાંટામાં ગળડી પડે છે, અથવા તો
 ઠોકર વાગવાથી લથડી જાય છે. દોડ મુકતી વળતે થોડી દાણો
 મુઠી તો તેને પોતાની ઉતાવળી ચાલ માટે ગર્વ થાય છે.
 પણ ધારણા સ્થાને પહોંચવામાં નિષ્કળતા મળવાથી તેણે
 પોતાના ઉતાવળાપણા માટે પશ્ચાત્તાપ કરવો પડે છે. ને
 પોતાની ઉતાવળી મનોવૃત્તિ પર જ તે ગુસ્સે થાય છે.

જે અજ્ઞિ અધીર, ઉતાવળીયા સ્વભાવનો અને અંચલ
 પ્રવૃત્તિનો હોય છે, તેનું મન યશ-પ્રાપ્તિ, ધન અથવા આવી
 જાતની ભૌતિક પ્રવૃત્તિઓમાં મસ્ત અને આશક્ત હોય છે.
 તે એવું અમરુ બેસે છે કે જ્યાં આ ભૌતિક સૌંદર્યનાં
 પ્રસાદોનાં નરકોઈ અને હું પડતગત કરી લઉં. પણ જે
 અજ્ઞિ વિચારપૂર્વક, ધીરજથી આગળ વધવાની પ્રવૃત્તિ કર
 તો તે તે અજ્ઞિ સર્વે આંતરિક, આધ્યાત્મિક, કલાત્મક

તમા આધ્યાત્મિક અનુગ્રાહનોમાં અભિરૂચિ રાખે છે. એની દ્રષ્ટિ માનવતાવાદી હોય છે. તે સિદ્ધિના શિખર પર નજર રાખવાનો જ નથી; એની નજર તો પોતાના માર્ગ પર જ રહે છે. તે જાણે છે કે પોતાનો માર્ગ સાચો છે એથી એક વિષયે તે સિદ્ધિના શિખરે પહોંચી જશે.

ને, આ જ ઉચ્ચ ચરિત્રનું લક્ષણ છે.

ઉતાવળીઓ ભાવિક માણસ અવિવેકથી વેરઠઈ જઈ જઈ સંકળતાં મેળવી લેવાની તંમતામાં પોતાના માર્ગનું અધોચિત્ત ધ્યાન નથી રાખતો ને એથી જ તે પોતાની જોખ્યાલી દૂર નથી કરી શકતો. આ પ્રમાણે એની અમૂલ્ય શક્તિ વેરઠઈ બચે છે.

ધૈર્યવાળો સ્વસ્થ હૃદયનો માનવી ઉચિત રીતે ચિંતન-મનન કરી પોતાના મત પ્રમાણેનો માર્ગ નક્કી કરે છે ને, પછી અકલ્પ-વિકલ્પથી દૂર રહી શ્રદ્ધાપુર્વક પોતે વિચારીને નક્કી કરેલા માર્ગ પર આગળ ને આગળ ચાલતો રહી નિત્ય નવીન શક્તિનો સંચય કરે છે. ક્યારેય પણ તે શક્તિહીન નથી બનતો.

સ્વાસ્થ્ય-વિશેષતા પણ એવાહું આપે છે કે ધીરે ધીરે ભોજન કરે, બેથી શરીર પોતાની પાચનશક્તિ અનુસાર તેને પચાવી શકે. પ્રકૃતિના બધાં જ કામ તેમની વાસ્તવિક ગતિથી જ થાય છે.

વરસાદ અત્યંત જોરથી પડવા માંડે તો નદીઓમાં પૂર

આવે છે. માટે જ વરસાદનું ધીમું આગમન ઉચિત છે. જેતી તથા વનસ્પતિ માટે પણ ધીમે વરસતો વરસાદ લાભદાયક નિવડે છે.

આ બધી બાબતો વિચારતાં જણાઈ આવે છે કે ધીમું આગમન, ધીરજ અને મનની સ્વસ્થા જીવન માટે જરૂરી છે.

જો આપણે ધીરજથી ચતુર પ્રયત્નો કરતા રહીએ, ઉતાવળાપણથી ને અનિયમિતતાથી આપણને બચાવતા રહીએ તો નિરાશા અને નિષ્ફળતાના દર્શન કરવાં જ ન પડે.

સમયનું મૂલ્ય

જીવન અમુક ચોક્કસ મુદત સુધીનું જ છે; ને સમય પણ મર્યાદિત છે. તમામ કામ પૂરાં કરવાનાં છે, માટે દોડી રહેલા સમયનું મહત્ત્વ સમજવું તે જ આપણા જીવનનું પહેલું પગથિયું છે.

જીવતા રહેવા માટે દિવસના ચોવીસ કલાકમાંથી આઠ કલાક તો આપણે નિદ્રાદેવીને સમર્પણ કરવા પડે છે. એ જ પ્રમાણે આઠ કલાક ગુજરાન ચલાવવાના સાધન પાછળ મહેનત કરવામાં ગમાર કરવા પડે છે. બાકી રહેલા આઠ કલાકમાંથી કેટલોક વખત શરીરની બીજી ક્રિયાઓમાં જતો રહે છે. આ ગણતરી કરતાં આપણી પાસે કેટલો વખત બચે છે ? જે કંઈ સમય બચે છે તે સમય આપણે કેને આપીએ છીએ ? આપણા જીવન વિકાસ માટે તેમજ સમાજ સેવામાં આપણે કેટલો સમય ફોફીએ છીએ ? આ પ્રશ્ન આપણે જ વિચારવાયોચ્ય

આ ગંદા જ્વાળા શું એમના જીવનમાં સાચી મિઠાશ લાવે ખરી ?

જેઓએ જીવનને તારનારું કામજ નથી કર્યું, તેઓ માટે આ એક મધુરતમ બહાનુ છે. કોઈ કંઈ કે દિવસે થોડો શારીરિક શ્રમ કરવો જરૂરી છે. અને સુતર કંતિ શુદ્ધ ખાદી મેળવી તે પહેરવી જરૂર છે; એનું વૃત્ત લેવું જરૂરી છે.

આ સલાહના ઉત્તરમાં પણ તેઓ તે જ મધુરતમ વાક્ય બોલે છે: ‘શું કરીએ, અમને વખત જ નથી મળતો.’

જાણે ગાંધીજી જેવા માણસો પાસે બહુ જ વખત હતો, તેથી તે રોજ ચરખો ચલાવતા હતા !

‘શું કરીએ, અમને વખત નથી મળતો.’ આ ઉત્તર ગોખી રાખનારા માણસોને ગપ્પાં મારવાનો, સિનેમા જોવા પાછળ ફેટલાય કલાક વ્યતીત કરવાનો ને અહીં-તહીં બીનજરૂરી કામોમાં રખડવાનો વખત મળે છે. માત્ર એમના સાચા જીવન વિકાસ માટે જ એમને વખત મળતો નથી !

આ જાતની મનોવૃત્તિએ આ સમાજને અવનતિની ઊંડી ખીણમાં ગણાવ્યો છે અને આ ધાતક પ્રવૃત્તિએ જ કલાસાહિત્ય સંસ્કૃતિ અને આધ્યાત્મના મૂળને સિંચાવા નથી દીધું.

સમયના મૂલ્યને સમજવાની ક્ષમતા જેનામાં નથી તેઓ તેમની પેઠે બીજાઓના સમયને પણ અવિવેક પૂર્વક નષ્ટ કરે છે. આવા માણસો બીજાઓને સુલાકાત માટે સમય આપે છે. જેને તેઓએ સમય આપ્યો હોય છે, તે માણસ તેને સમય આપનારની વાટ જોતો હોય છે; સમય આપી સમયસર

હાજર થવાનો બદલે બહુ માડા થનારા માણસો તેમના પોત અને બીજાના અમૂલ્ય સમયની કેવી બરબાદી કરે છે ! કેટલા નેતાઓ પણ આ ભયાનક દોષથી મુક્ત રહ્યા નથી. તેઓ આ સભામાં પહોંચવા અમુક સમય નક્કી કરે છે, સેંકડો, હજાર પ્રેક્ષકો તે નેતા મહોદયની રાહ જુએ છે, પણ નેતા મહોદય કંઈકો સુધી વાટ જોવડાવ્યા પછી સભાસ્થાને પહોંચે છે. પ્રમાણે શ્રોતા-ઓના સમય સાથે તેઓ ઘોર અન્યાય કરી જાય છે.

જે બક્ષિ પોતાના વખતની કિંમત નથી સમજતો તે બક્ષિ બીજાઓના સમયની શી કિંમત કરવાની છે ?

આપણા સમાજમાં રાષ્ટ્રીય ચરિત્રની અદ્યોગતિનો આ ચોક સંકેત છે. જોજો સમયની કિંમત પારખી, તે પોતાના જીવનને પારખામાં સ-ચિત થઈ શકે છે.

બાપોશ ધંધાદારી માણસ નિદ્રાધીન થવા અગાઉ પોતાની રોકડનો મેળ મેળવે છે અને પાઈ પાઈનો હિસાબ જોડે છે. આ પ્રમાણે નિદ્રાન આદર માણસ પોતાની પછે પછનો હિસાબ જોડે છે. તે નર્મશાં એ માટે સનેત રહે છે કે એની ચોક વખત પૂરું નહીં ન જાય. કેમકે ‘અમે વખત પાછો ફરીથી ન આવે.’ પછી એને ‘પુમાવનાર માણસ કરોડો અખતે રૂપિયા બચે, પણ વખત વીણી પડે, તે વીણી જ પડે છે, એ કોઈ પણ મોંઘે પાછી આવવી જ નથી.

જે માટે વખતના અગત્યની આવધાનીનો મંત્ર મુખ્યત્વે આપણને યોગ્ય ! માં પમાવનાર ! એટલે કે એક વખત પૂરું થયા પછી ન રહે.

સમયનું મૂલ્ય

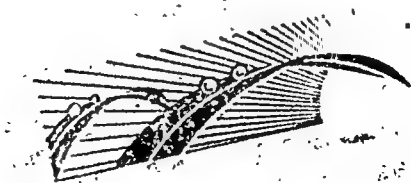
ભગવાન મહાવીરે સમયનું વિશેષ રૂપથી આ માનવ
નમાં ઉત્કૃષ્ટ મહત્ત્વ બતાવ્યું છે. તેઓ કહે છે કે આ
મુખ્ય જીવનના મૂલ્યવાન કાળને અનુચિત ક્રિયા-કલાપો પાછળ
દેરી નાખવામાં આવશે તો આત્મા અચોક્કસ યુગો સુધી
વિસાર ચક્રમાં ભટક્યા કરશે.

જા જા વર્ચ્ચઈ રયણી, ન સા પડિનિયત્તઈ
અહમ્મં કુળમાણસ્સ, અફલા જંતિ રાહો ॥

જા જા વર્ચ્ચઈ રયણી ન સા પડિનિયત્તઈ
ઘમ્મં ચ કુળમાણસ્સ સફલા જંતિ રાહો ॥

જે રાત્રિ વીતિ નય છે, તે પાછી નથી આવતી. પણ
જેની રાત્રિ અધર્મમાં વ્યતીત થતી હોય છે એની રાત્રિ આવ
તકામી બની છે. ને, જેની ધર્મ કાર્યોમાં પસાર થઈ છે, તેની
રાત્રિ બહુજ ઉપયોગી નિવડી છે.

એટલા માટે આ મર્યાદિત સમય અને મર્યાદિત જીવ
કાળનો પૂરો લાભ ઉઠાવવા એવા પ્રયત્નો કરવા જરૂરી

પોતાની રક્ષા કરો.

આ જીવન દાળખાંશુર છે. એટલા માટે એની ચારી પેઠે માવજત કરવી જરૂરી છે કે જેથી સંસાર-સાગરમાં આશુચંદ્ર જીવન એળે ન જાય. ભગવાન મહાવીરે કહ્યું છે : 'અસંખ્ય જીવિય મા પમાયણ' એટલે કે જો દાળખાંશુ માટે પણ એભાન બની જશે, પ્રસાદી બની જશે, તો આ નાશુક જીવનનું સંરક્ષણ નહિ કરી શકે.

તમે તમને મજબૂત બનાવો. આ માનવજીવનને સુસંસ્કારથી મજબૂત રહો. માર્ગમાં કોઈ પણ જગ્યાએ એકાદ ઠેસ વાગશે તો બધું છિન્નલિન્ન થઈ જશે.

કોઈ નાનકડું અથવા તો મોટું ઘર ચલાવવા અગાઉ તેનો પાયો મજબૂત કરવો જરૂરી છે. જે આડ એની ઉપરની બાબતોએ જેટલું વધારે વધે છે અથવા ફેલાય છે; તે આડ જમીનના ઊંડાણમાં પણ એટલું જ જામ્યું હોય છે. કોઈ પણ વેપારી વેપાર શરૂ કરવા અગાઉ રોકાણ થતી મુડીની રક્ષા માટે બધી જાતના ઇલાજો કરે છે.

પાતાની નજા કરો

એ પ્રમાણે આ મનુષ્યજીવનની પ્રાપ્તિ થયા પછી એને અત્યંત સુદૃઢ બનાવવા માટે આત્મશુદ્ધિનો વિકાસ કરવો જોઈએ.

આ જીવનમાં નાના પ્રકારના માનસિક તથા ભૌતિક સંકટો આવે છે. અંજાવાત અને તોફાનનો આમનો કરવો પડે છે. મોહ, માયા અને લાલચનાં તોફાન પ્રબળ બને છે. કામના, વાસના અને ગમતાના અંધકાર છવાતાં રહે છે. માટે જ એ સર્વ કઠિન આપત્તિઓથી બચતા રહેવાની તૈયારી પણ રાખવી જોઈએ.

સંસારમાં તમે ધૂળ થઈને આવ્યા છો કે ફૂલ થઈને ? હે માનવી ! જો તું ફૂલ બની આવ્યો છો તો દુષ્ટિ કર કે તારામાં સુગંધ છે કે નથી ? તારામાં સુગંધ હશે તો તારા ગયા પછી દુનિયા તને યાદ કરશે. ફૂલની સૌરભથી સુગંધ ફૂલને નહિ, પણ બીજાઓને લાલ અને આનંદ મળે છે. તેમ તમારા સદ્ગુણોથી તમને લાલ અને આનંદ મળે જને વિકાસની દિશા મળશે. પુષ્પની જેમ સુવાસિત નહિ બને તો ધૂળના કણ પેડે અનેક કદમો હેઠળ રગદોળાતા રહી પથ પથ પર ભટકતા રહેશે. ને, જે અમૂલ્ય માનવજીવનની તમને પ્રાપ્તિ થઈ છે, તેની સાવ બરબાદી થઈ જશે.

સંસારની બધી જ ભૌતિક આમચીઓ તો એક વખત તો બહુ જ પ્રિય લાગે છે. કેમકે તે મનને લોલાવનારી છે. આધ્યાત્મિક જીવન બહુ જ સારું સીધું સરળ હોય છે. તેમાં ઉપર ઉપરની ચમક-અમક હોતી નથી. પણ જે વ્યક્તિ ગંભીરતાથી વિચારે છે, તે સરળતાથી સંમંભૂત થાય છે કે આ મનુષ્ય

જીવનનો સાચો આધાર પ્રકાશ જ છે. પ્રકાશના આધારે દૃષ્ટિ પણ સારા આકારે કામ કરે છે. અંધકાર ફેલાઈ ગયા પછી કોઈ પણ કાર્ય ઉચિત રૂપમાં પાર પડતું નથી. અંધકારમાં રહેલી સખ હોવાનો ભ્રમ ઉપજે છે. જ્યારે બહારના પ્રકાશનું આટલું બધું મહત્ત્વ છે. તો આત્મ-પ્રકાશ એટલે કે આંતરિક આલોકની અપરિમિત આવશ્યકતાને આપણે સરળતાથી સમજી શકીએ છીએ.

આ આત્મા અનંત પ્રકાશનો પુંજ છે. પણ એ પ્રકાશ પર અજ્ઞાનનો અને કર્મબંધનોનો એક કાળો પડેલો છવાયો છે. એ પડેલાને હટાવી પ્રકાશનાં ઉજ્જવલ રશ્મિઓ મેળવવાની નિરંતર ચેષ્ટા બદરી રાખવી એ જ માણસનું સર્વથી મોટું કામ છે અને એને એ જ એની મંજિલ મુખી પહોંચાડવાનો સાચો માર્ગ છે.

જ્યાં મુખી આત્મ-પ્રકાશની સંપૂર્ણ ઉપલબ્ધિ નથી થતી. ત્યાં મુખી 'મહાજનો યેન ગતઃ સ પંચાઃ ।' આ ઉક્તિ પ્રમાણે

આપણે આપણા પૂર્વજ સત્પુરુષો દ્વારા પ્રદર્શિત સન્માર્ગ પર નિરંતર કદમ બઢાવતા રહેવું જોઈએ.

મહાપુરુષ જે રીતે આચરણ કરે છે, તે રીતે જ આપણે આપણા જીવન-વિધિને ઢાળી શકીએ અને એમના સિદ્ધાંતોને આપણા જીવનનો આદર્શ માની ચાલી શકીએ તો એક દિવસે આપણા આત્મા પર પડેલો આ કાળો પડદો ચીરાઈ જશે.

સમયની વિચિત્રતા અને વિપરિતતાના કારણથી ક્ષાયિત માણસની ચામે ઉલ્લસન પેદા થઈ શકે છે અને એ ક્રિક્ટર્થ વિમૂઢ થઈ ઇતિસ્તત લટકે છે. ન્યારે ચારે તરફ અંધકાર છવાઈ જાય છે. સીધો રસ્તો સૂઝતો નથી. ત્યારે પ્રકાશનું કક્ષ એક કિરણ મહાપુરુષોના જીવનનો આદર્શ જ રહે છે. તે પ્રકાશથી પોતાના આત્મ-પ્રકાશને એ જ રીતે જાગૃત કરી શકાય છે, જે રીતે એક દીપકની જ્યોતથી બીજો દીપક સંજગાવવામાં આવે છે.

લગવાન મહાવીરે આ આત્માનું અને સૃષ્ટિના અન્ય જડ પદાર્થોનું બહુ જ સૂક્ષ્મતાથી વિશ્લેષણ કર્યું. તેઓએ બતાવ્યું કે માણસ ન્યારે શુભ અથવા અશુભ કર્મ કરે છે ત્યારે તે પુણ્ય અને પાપ રૂપી સારા તથા બૂરા કર્મબંધનોથી બંધાયેલ જાય છે. પુણ્ય અને પાપ બંનેનાં બંધન મોક્ષપ્રાપ્તિમાં અર્થાત સંપૂર્ણ આત્મ-પ્રકાશની ઉપલબ્ધિમાં બાધક થાય છે. તેથીજ આત્મ-પ્રકાશની પાતિ માટે આ કર્મબંધનોનાં આગમનનાં દ્વાર બંધ કરી પ્રથમના કર્મબંધનોને નષ્ટ કરવાનાં પ્રયત્નો

‘અલ્પ દીવો મત્ત’ એટલે કે પ્રકાશનું અનુસંધાન કયાંય બહાર કરવાની જરૂર જ નથી. તમારી અંદર જે આવોક સમાહિત છે, એને જ ઓળખો અને એનાથી આવોકિત બનો. આત્મા આપણા પોતાનામાં એક દીપક છે; જે અંધકારમાં અજવાળું આપે છે.

આ માનવજીવન તે આત્મ-પ્રકાશને ઓળખવા, તેને પૂર્ણ વિકસિત કરવા સર્વોત્તમ જીવન છે. જ્ઞાન, વિવેક, બુદ્ધિ આદિ ફિરિયોથી આ મનુષ્યજીવન ભરેલું છે. જો આ જીવનમાં આપણે આત્મ-પ્રકાશની પૂર્ણતા માટે પ્રયત્નશીલ ન બની શકીએ તો તેથી તેનાથી અમૂલ્ય બીજો ક્યો અવસર આવવાનો છે? આ નાનું સરખું માનવજીવન એ રીતે મૂલ્યવાન છે કે જે રીતે વર્ષાની અંધારી શતમાં વિજળીનો ચમકારો થાય છે.

જો કોઈ ચતુર વ્યક્તિ તે વિજળીના પળભરના ચમકારામાં રહેલા પ્રકાશનો ઉપયોગ કરી લે તો તેની સ્ફૂર્તિ ચતુરાઈ અને બુદ્ધિની પ્રશંસા આપણે બધા કરશું.

આ માનવજીવન પણ અનંત કાળથી ભવ-બ્રમણ કરતા આત્મા માટે એટલુંજ મૂલ્યવાન છે. જે માણસ આ વખત પ્રસાદી ન બનતાં ગાફિલ ન રહેતાં અને મોહ માયામાં ન ફસતાં. આ અનંત કાળના ભવ-બ્રમણની બેડીને નષ્ટ કરવામાં સફળતા મેળવે છે. તે માણસ આત્મ-પ્રકાશ તરફ જવામાં સફળતા મેળવી પોતાના અરમોલકર્ષ-મોક્ષ સુધી પહોંચે છે. ને, જે પ્રસાદી તથા ગાફિલ બની મોહ માયામાં ફસતો રહે છે એના માટે આ અંધકારભરી કોટડી જેવા ભવનું બ્રમણ છે જ.

મીણસના જીવનમાં વાણીનું અપૂર્વ મહત્ત્વ છે. વાણી વિનાનો માણસ પૂરેપૂરો અપંગ હોય છે. હૃદયના લાવોને વ્યક્ત કરવાનું અને જીવંતઓના હૃદયમાં પ્રવેશ કરવાનું મોટામાં મોટું સાધન વાણી છે. પણ આ વાણી રૂપી રત્નનો ઉચિત ઉપયોગ કરવાની કલા બધાં નથી જાણતાં. વાણીનાં સદુપયોગથી મહત્ત્વનાં કાર્યો પાર પડી શકે છે.

આ વાણી કેવી હોય તો કારગત નિવડે. એ એક પ્રશ્ન છે. મહાપુરુષોએ આ વાણીનો ઉપયોગ કરી આ સંસારની ઉન્નતિનો સાચો માર્ગ બતાવ્યો. પણ તેઓએ તેમની વાણી રૂપી રથ માટે સત્ય અને મધુર નામના બે ચક્રો જોડી દીધાં. આપણી વાણીમાં જો સત્ય ન હોય કે માધુર્ય ન હોય તો તે વાણી ઝેરનું કામ કરે છે.

કેટલાક લોકો સત્યને તો આવશ્યક માને છે. પણ પોતાના અહંકારને લીધે સત્ય વાણી ઉચ્ચારી ઉલટા અગ્રિય બને છે.

એમને જામ થાય છે કે સત્ય તો કહવું જ હોય છે. પણ તેઓ એ નથી જાણતા કહવાથી તો વાણીમાં રહેલો એક દોષ છે.

નિર્દોષ વાણીને સત્ય વાણી કહે છે. મહાપુરુષોએ નીતિ વચનમાં કહ્યું છે :

‘સત્યં મૂયાત્ પ્રિયં મૂયાત્ ।

મા મૂયાત્ સત્યમ પ્રિયમ ॥’

કહવાથી ઉભરાતું સત્ય દુખાઈ જાય છે; પ્રભાવહીન બની જાય છે. બીજાઓને વાસ્તવિક માર્ગનું દર્શન કરાવવામાં અને તેમનાં હૃદયને પ્રભાવિત કરવામાં અસમર્થ બને છે. એવા વિવેકહીન તથા કથિત સત્યવાદી સમાજમાં અપ્રિય બની જાય છે. તે એમ નથી સમજતા કે સત્યમાં અને મધુરતામાં કોઈ વિરોધ જ નથી. બંને એક બીજાના પૂરક છે. મધુર અને પ્રિય સત્ય અધિક તેજસ્વી તથા પ્રભાવશાળી સિદ્ધ થાય છે.

સત્ય વાણીના ઉચ્ચારણથી દ્રેષ ઉત્પન્ન થાય છે; એ વાણીમાં રહેલા હિંસાના દોષ હોય છે. સત્યને પ્રાપ્ત કરવાનું સાચું સાધન અહિંસાના મૂળથી ભરેલું બની શકે છે. પણ જ્યાં મૂળમાં હિંસા અને દ્રેષ વહેવા માંડે છે ત્યાં સત્યની પ્રાપ્તિ અંશવિત નથી. દ્રેષ મૂલક વાણીને જે સત્ય સમજે છે, તે પોતે જામમાં છે. દવાની સાથે મધનો પ્રયોગ કરવામાં આવે તો એ બંનેમાં કેવળ સામ્ય નથી. બદ્ધે આ દવાનો પ્રભાવ વધારે જોરદાર થાય છે. મધ કેવળ જીભના

સ્વાદ માટે નહિ, ખડકે, દવાનું જ એક અંગ છે. મધ પોતે ગુણવાન છે. આ પ્રકારે સત્યની સાથે મધુર વાણી પણ હોય તો તે એક સરસ ચીજ બની જાય છે. સત્ય ક્યારેય પણ કડવું કે અપ્રિય નથી હોતું. સત્યને વ્યક્ત કરનાર પાત્ર તે કહેવાનો ઢંગ જાણતું ન હોય તો તે દોષ સત્યને નહિ પણ વ્યક્તિનો છે.

પ્રાતઃકાલમાં સૂર્યનું તેજ ઓછું હોય છે. તે પોતાનું તીવ્ર ઓજસ ધીરે ધીરે ફેલાવે છે. જો બપોર જેવો તડકો એકદમ અધિકાર પછી તરતજ પ્રગટ થઈ જાય તો સૃષ્ટિનાં લોકો આંધળા બની જાય. એટલા માટે જ મધ્યાહ્નના તડકા અગાઉ સૂર્યે ઉગા દ્વારા શીતલ રશ્મિ ફેલાવે છે. અને ચાર પાંચ કલાક પછી ઉપર બપોર સર્જે છે.

જો રીતે તમે જે તીવ્રતમ સત્યનું ઉદ્ઘાટન કરવા માગતા હો, ને જેના પ્રતિ કરવા ચાહતા હો, તે જાનેનું સંતુષ્ટિ બરાબર સમજાવો. જો વ્યક્તિ કેટલી હદ ગુધી આ ન્યાયના માધ્યમ સહયોગદાયકતાને સહન કરી શકે છે અથવા તો નહીં આ ન્યાયના વ્યવસ્થાને કેટલી સીમા ગુધી સમજાવાનો ક્ષમતા મળે છે, તે સમજાવો પછી જ ધીરે ધીરે એને જો તીવ્ર ન્યાયથી અનુભવ કરવું હોય.

મનુષ્યનું સત્યને સમજાવતી બુદ્ધિ પરંપરાઓ વિદ્યુદ્ધ પોષાક કે અન્ય કંઈક નેત્રો દ્વારા અમુક વ્યક્તિના દુરબન નથી બન્યા.

હા, જે બુદ્ધિ પરંપરાઓના પાપકે નાબળ થયા, પાપ કે નહીં મદદ દુરંદેશની પાણીનાં સંદેશ દોષ એટલે કે કદાચ

વાળદાર નહિ, પણ જુકી પરંપરાને પોષવાનું રૂઢિચુસ્ત મન
વાળદાર છે.

યજ્ઞમાં યજ્ઞારી હિંસા વિરુદ્ધ ભગવાન મહાવીરે જન-
તાને જાગૃત કર્યો ને એથી રૂઢિચુસ્ત ગ્રાહણો નારાજ થયા.
તે દોષ કોનો ? એ પ્રમાણે કાઠસ્થિને અગર તો ગાંધીજીને
જે સત્યાગ્રહણના કારણે મૃત્યુના મુખમાં જવું પડ્યું.
મા જાને મહાત્માઓ તેમના દુશ્મનોથી પણ પ્રેમ કરતા રહ્યા.

આ જાને મહાપુરુષો તો તેમને અન્યાય કરનારાઓને
જે ક્ષમા દાન દેતા રહ્યા. ને, તેઓએ બધાં કોનો સામનો
કર્યો.

આ પ્રમાણે આદર્શોની રક્ષા માટે તથા ઉન્નત સિદ્ધાં-
તોના સમર્થન માટે સત્ય માર્ગનું અનુકરણ કરવું કંટકો પર
માલવા જેવું નિવડે છે. પણ એની રીત સંપૂર્ણ સૌમ્ય,
મધુર, પ્રેમભરી અને અહિંસક હોવી જોઈએ. પોતાના હૃદ-
માં કોઈ પણ જાતના અહંકાર કે સામાવાળા તરફ કોઈ
પણ પ્રકારનો દ્વેષ ન હોવો જોઈએ.

આ જ વાણીની સાચી કસોટી છે. આ જ સત્યનો
આસ્તિક આધાર છે અને આને જ મધુરતાના નામથી આપણે
પ્રેમીઓ ઓળખીએ છીએ.

જે વ્યક્તિ આટલો સુધી નમ્ર નિષ્પાપ અને સરળ હોય
જે, તે વ્યક્તિ નિરંતર પોતાના મગજના દરવાજા ઉઘાડી રાખે
જે ને આજે પણ એની અગત્યતા વધી જાય છે. જે

કંઈ કહી રહ્યો છું અથવા જે કંઈ કરી રહ્યો છું. તે સત્યથી દૂર છે તો તે તત્કાળ નમ્રતાપૂર્વક સાર્વજનિક રૂપથી, પોતાની ભૂલ માટે દામા માગે છે. ને, જે સત્ય હોય છે. પછી ભલે તે દુશ્મનના મુખમાંથી બહાર પડ્યું હો, પણ આનાકાની વગર તે સ્વીકારી લે છે. આ મહાન ઉદારતા તથા નમ્રતા જ એના સત્યની આધાર-શિલા બને છે. આવી વ્યક્તિ ક્યારેય પણ કડવી કે દ્વેષભરી ભાષાનો વ્યવહાર નથી કરતી.

આથી વાણી કેવી હોવી જોઈએ, એ સાથે એ પણ જોવું જોઈએ કે જેવી વાણી છે તેવું આચરણ છે કે નથી? અન્યથા બીજાઓ માટે જિંઘા જિંઘા આદર્શોનો ઉપદેશ અને પોતાના આચરણ શૂન્યવત્ હોય તો તે સાચું સત્ય નથી.

આ વિવિધ બાબતોના આધાર પર આ ગંભીર તત્ત્વનું નિરીક્ષણ કરવામાં આવે તો સહજમાં આપણે સત્ય અને મધુર વાણીનું સહસ્ય સમજી જશું.

[૧૧]

જીવન અને જોતું લક્ષ્ય

મનુષ્ય જીવનનું લક્ષ્ય, ચરમ મુખની પ્રાપ્તિમાં છે. પણ જોના તમામ પ્રયત્નો તે ચરમ લક્ષ્યથી વિપરીત ચાલે છે. તે લેમ લેમ આ ગંભીરતા સ્વૂલ લૌનિક મુખોમાં આગ્રાજ્ઞ થતો જાય છે. તેમ તેમ તે ચરમ મુખના પોતાના ઉચ્ચ આદર્શોથી તથા પરમાત્માથી દૂર ખસતો જાય છે.

જન્મ-મરણની કષ્ટભયક જોડી થી જો તે છૂટી જવા ઇચ્છે તો આ ગંભીરતાથી અતત ચિંતન કરવું પડ્યો કે આ ગંભીર શું છે ? જોતું ચક્ર શું છે ? જીવ શું છે ? તે ક્યાંથી આવે છે ? કેમ જાય છે ?

અમુક કવિઓ, મહિના કે વર્ષો મુધીનું આયુષ્ય પુરું કરી જીવ જતો કેમ રહે છે ? જતો રહે છે તો ક્યાં જાય છે ? આ ચિંતન માટે આ મનુષ્ય જીવન પરમ સૌભાગ્યથી પ્રાપ્ત થયું છે. આ સમય સંપૂર્ણ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી ઉચિત માર્ગ મેળવી અવશર ઉપલબ્ધ થયો છે.

એ વિવેક-બુદ્ધિ, ચિંતનની ક્ષમતા અને તે અનુસાર આચરણ કરવાની યોગ્યતા કેવલ મનુષ્યમાં જ હોય છે.

આહાર-નિદ્રા મય મૈથુનં ચ, સામાન્યમેતદ્ પશુભિર્નરાણામ્ ।
જ્ઞાનો હિ તેષામધિકો વિશેષો, જ્ઞાનેન હીનાઃ પશુભિઃ સમાનાઃ॥

આ નીતિ વાક્ય છે. પશુ અને મનુષ્યમાં બધી જાતની સમાનતા હોવા છતાં જ્ઞાનની, સોચવા-સમજવાની, વિવેક-બુદ્ધિની અને એના આધાર પર પોતાના મનુષ્ય-જીવનનું નિર્માણ કરી ચરમ સુખ પ્રાપ્ત કરવાની જે વિલક્ષણતા છે, તે અત્યંત મહત્વપૂર્ણ અને મૂલ્યવાન છે. એનો યોગ્ય ઢંગથી જે ઉપયોગ ન કરે તે પશુસમાન છે.

એક રાજા પોતાના બે રાજકુમારોમાંથી કોઈ એકને રાજ્યનો ઉત્તરાધિકારી બનાવવા આહુતો હતો. તે પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્રને કેવળ ઉમરની જ્યેષ્ઠતાને કારણથી રાજ્યનો ઉત્તરાધિકારી બનાવવા ઈચ્છતો ન હતો. તેણે પોતાના બંને રાજકુમારો સામે પોતાની આ ઈચ્છા વ્યક્ત કરી; ને, કસોટી કરવાના હેતુથી બંનેને વીર વીર રૂપિયા આપી કહ્યું: ‘આ રકમમાં જે કંઈ સામાન ખરીદી શકાય તે સામાન ખરીદી પોત પોતાના સંપત્તિના કમરો તે સામાનથી ભરી દો!’

જ્યેષ્ઠ પુત્રના મગજમાં કોઈ બાબત સ્થિર ન થઈ. શું કરું? સામાનમાં શું લાવવું? વીર રૂપિયાના સામાનથી કમરો ભરવો અશક્ય? વગેરે પ્રશ્નો એના દિલ અને દિમાગમાં

જીવન અને એનું લક્ષ

કરનારો એક માર્ગ પ્રકટ થયો; ને તેણે વીસ રૂપિયાની લાકડીની પટ્ટી વગેરે ખરીદી પોતાનો કમરો ચિક્કાર ભરી દીધો.

પોતાના કમરાને લાકડાની પટ્ટીઓથી ચિક્કાર ભરાઈ ગયેલો જોઈ જ્યેષ્ઠ રાજકુમાર મનમાં જ પોતાની બુદ્ધિને ધન્યવાદ દેવા લાગ્યો. એને તો એમજ લાગ્યું કે પ્રભાત ઉગતાની સાથે જ પિતાજી આવશે ને કમરાને ચિક્કાર ભરેલો જોઈ પ્રસન્ન થઈ રાજતિલકની ઘોષણા કરશે.

કનિષ્ઠ રાજપુત્રે કંઈ જ ક્યું નહિ.

રાજા બ્યારે કનિષ્ઠ પુત્રના કમરામાં આવ્યો ત્યારે કનિષ્ઠ પુત્રે તેનું આરી રીતે સ્વાગત કર્યું. આ સ્વાગત-કાર્યમાં અત્યંત સુગંધિત ધૂપ-અગરણત્તી પ્રકટાવી કનિષ્ઠ પુત્રે પોતાના પિતાને કહ્યું : 'કમરાને ચિક્કાર ભરી દેવા વીસ રૂપિયા તો બહુ જ વધારે થઈ પડ્યા છે. થોડી રકમમાં ધૂપ-અગરની મન-મોહક સુરલિથી કમરો કેવો છલકાઈ રહ્યો છે ?'

રાજા બ્યારે કનિષ્ઠ પુત્રના કમરામાંથી બહાર નીકળી જ્યેષ્ઠ પુત્રના કમરામાં ગયો ત્યારે તેણે બુદ્ધિહીનતાનું પ્રદર્શન જોઈ કહ્યું : 'મૂર્ખ ! તારા રહેવાના આ સુંદર કમરાને તો આવા કચરાથી ભર્યો ? કંઈક તો વિવેકથી કામ લેવું હતું ?'

બીજા દિવસે પ્રભાતમાં રાજતિલક અને રાજસુકૃત કનિષ્ઠ પુત્રના લાલ પર શોભવા લાગ્યાં.

પ્રત્યેક મનુષ્યને શરીર મળ્યું છે. એ શરીર મહેલ જેવું છે. હવે જેવાનું એ છે કે કનિષ્ઠ રાજકુમારની જેમ શરીર-મહેલમાં સત્ય પ્રેમ, કડુણા સેવા અને આધ્યાત્મ

ધૂપ-અગરની શોભા વધારે છે ? અને જ્યેષ્ઠ રાજકુમાર પેઠે મોહ, માયા લોભ, હિંસા, ઘૃણા અને અધર્મ રૂપી કચરાથી શરીર-મહેલને અસ્વચ્છ-ગંદો કોણુ કરે છે ? જે મનુષ્ય જીવનના લક્ષ્યને અર્થાત્ ચરમ આનંદ રૂપી રાજસુકૃષ્ણને પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે, તેણે કનિષ્ઠ રાજકુમારના માર્ગનું અનુગમન કરવું જોઈએ.

સંસારમાં પ્રત્યેકે માનવી સુખ ઇચ્છે છે. જોતું લક્ષ્ય સુખપ્રાપ્તિ છે. પણ જોની પ્રાપ્તિની પાછળ દ્રષ્ટિકોણની અનુભૂતિની લિન્નતા હોય છે. કોઈ ધનપ્રાપ્તિમાં, કોઈ યશપ્રાપ્તિમાં, કોઈ લોભ પ્રાપ્તિમાં; આ પ્રકારે વિલિન્ન ભૌતિક અને ક્ષણિક ઉપલબ્ધિઓમાં સુખની સ્થાપના કરી જોને જ પોતાનું લક્ષ્ય માની લે છે. તેઓ એ નથી સમજતા કે જે વસ્તુ સ્વયં પરિવર્તનશીલ છે, નશ્વર અને વિનાશ-સ્વભાવી છે, તે આપણને સ્થાયી સુખ કેવી રીતે આપી શકે ? આ નશ્વર વસ્તુઓ પર આધારિત સુખ ધીરે ધીરે વિનાશમાં પરિણત થઈ જાય છે અને દુઃખનો અંચાર થવા માંડે છે.

માયું સુખ તે, જે અંતિમ છે. એક વાર આવ્યા પછી પાછું સરી જતું ન હો. જોને જ ચરમ સુખ કહે છે, જોજ ઉચ્ચતર સુખ છે. જો જ આત્મ-સુખ છે. આ જોમાંથી કયા સુખની પસંદગી કરવી, જો મનુષ્યની પોતાની સ્વતંત્રતા છે ઇતિવાદમાં આપણે વાંચીએ છીએ કે રાજકુમારીને પોતાના માટે વરની પસંદગી કરવાની સ્વતંત્રતા શેઠની હતી; ને જે માટે ‘સ્વયંવર મંડપ’ ની રચના કરવામાં આવતી હતી.

જો પ્રકારની સ્વતંત્રતા પ્રકૃતિએ માણસને આપી છે. માણસ આહે તો ભૌતિક સુખોના માર્ગની પસંદગી કરી સદા માટે આ અનંત સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતો રહી શકે છે અને તે ઇચ્છે તો આ જીવનમાં બાહ્ય દ્રષ્ટિથી થોડું કષ્ટ ઉઠાવી ચરમ સુખની પ્રાપ્તિનો માર્ગ વીણી શકે છે. તે આધ્યાત્મ-જીવનના પગથિયાં પર ચઢી આ સંસારમાં સર્વદા માટે વિદાય થઈ શકે છે.

આ સંસારમાં જે ૮૪ લાખ પ્રકારની જીવ-ચીજો છે. એમાં માત્ર મનુષ્યને આટલી બધી સ્વતંત્રતા તથા ઉચ્ચ અધિકાર આપવામાં આવ્યાં છે. માણસ એ મહાન સ્વતંત્રતાનો સદુપયોગ કરી શકે તો એનાથી અધિક લાભ્યશાળી બીજો કોણ ? આ દુર્લભ મનુષ્યજીવન આ વિલક્ષણ સ્વતંત્રતા અને એના લક્ષ્ય-અંતિમ સુખની પ્રાપ્તિ બધું અનુપમ છે.

શિદ્ધિ કેવી રીતે મળે ?

ઈચ્છિત પરિણામ મેળવવા માટે સમગ્ર જિવન સાધનોની જરૂર પડે છે. ઇચ્છિત રથાને પહોંચવા મેળવ પાંચની પસંદગી જરૂરી છે. જેની માટે સારાં ઓળટર અને શુદ્ધ માટે તેજસ્વી સધિયાર આવશ્યક છે, તેમ શિદ્ધિ માટે ઉપાસના અથવા સાધનાની તીવ્રતા આવશ્યક છે. સાધના વગર શિદ્ધિ મળતી નથી. પણ શુદ્ધ સાધ્યની ઉપલબ્ધિ માટે અશુદ્ધ સાધનોનો પ્રયોગ થયે તો તે સાધ્ય કદાપી શિદ્ધ નહિ થાય. એટલા માટે જ ગાંધીજીએ ભારતને સ્વતંત્રતા આપાવવા સાધ્યની પ્રાપ્તિનાં સાધન અહિંસા અને સત્યાગ્રહને ધનાવ્યાં.

ને, તેથી તે સફળ પણ થયા.

જે સાધ્યને આપણે સિદ્ધ કરવા ઇચ્છીએ છીએ, તેના ક મનમાં સર્વપ્રથમ પૂર્ણ શ્રદ્ધાની આવશ્યકતા છે. જે થ તરફ શ્રદ્ધા નહિ હોય તો આગે બઢવા અગાઉ

પદ્યબ્રમ્મ થવાનાં ખતરા સદૈવ ખડકાતા જ રહેવાના. ન્યારે હૃદયમાં પૂરી શ્રદ્ધાનો પ્રકાશ પ્રસરે ત્યારે બીજું પગથિયું તે સાધનો સંબંધનું પૂરું જ્ઞાન.

ઇચ્છિત લક્ષ્ય સુધી પહોંચવા માટે કયો માર્ગ સાચો છે, એનું જ્ઞાન ન હોય તો જાહુ વખત સુધી રસ્તામાં જ ભટકવું પડે. ને, ન્યારે કોઈ કેન્દ્ર-ખિન્દુ પર પહોંચી જવાય ત્યારે સમજ પડે કે આપણી મંજિલ આ નથી.

એક વ્યક્તિ તેલ પ્રાપ્ત કરવાનો આશય રાખી પ્રયત્ન શરૂ કરે છે; પણ એને એ તત્ત્વનું જ્ઞાન નથી કે તેલની પ્રાપ્તિનો સાચો ઈલાજ શો છે ને તે શ્રદ્ધાપૂર્વક માટીને ઘાણીમાં નાખી કામ શરૂ કરી દે છે. એના એ અજ્ઞાન મૂલક પ્રયત્નનું પરિણામ શું આવે ? કેવળ શૂન્ય. આ પ્રમાણે બીજી સાધનાઓના સંબંધમાં પણ બને છે.

સર્વ પ્રથમ હૃદયમાં શ્રદ્ધા જગૃત કરવી જોઈએ. પછી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ એને ન્યારે લક્ષ્ય સુધી પહોંચવાના સાસ્ત્રનિર્દેશ માર્ગનું જ્ઞાન થઈ જાય ત્યારે ત્રીજું પગથિયું તે - સાધના, ઉપાસના અને પુરુષાર્થ. ઉપાસના અને પુરુષાર્થ વગરનાં શ્રદ્ધા તથા જ્ઞાન ક્ષણહીન બની જાય છે, જેવી રીતે વેરાન જંગલમાં અનુપજાઉ જમીનમાં વાવેલું બીજ અંદર ને અંદર સડી જઈ નાશ પામે છે.

વાસ્તવતા ભરેલા પર જીવનારા અને શ્રદ્ધા ઉપરાંત જ્ઞાનના આધાર પર બેસી રહેનારા મનુષ્ય સદૈવ હાથ ધસતા રહી જાય છે. તેઓ કદાપિ તેમની ઇચ્છિત સિદ્ધિને પ્રાપ્ત

કરવામાં સફળ બનતા નથી. પોતાના લાગ્યને દોષ દેતા રહી
આવા લોકો સદૈવ પશ્ચાત્તાપ કરતા જ રહી જાય છે.

હૃદયમાં સાધ્ય તરફ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ, પછી સાધનો
સંબંધમાં જ્ઞાન મેળવ્યું, પછી એને અનુરૂપ સાધના કરી
સિદ્ધિ પણ પ્રાપ્ત કરી. પણ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી અહં-
કાર જાગૃત થઈ ગયો તો તે સિદ્ધિ પણ વ્યર્થ છે. એટલા
માટે જ સિદ્ધિ પછી સંયમની પૂરી જરૂર છે. સંયમ વગર
અનેક સિદ્ધિઓ સાધકના પતનનું કારણ બને છે. તે સિદ્ધિ
આધ્યાત્મિક હો કે લૌકિક-બંનેમાં સંયમ આવશ્યક છે.
આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં એવા અનેક ઉદાહરણ મળે છે કે
સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયા પછી સાધકે સંયમથી કામ ન લીધું ને
સિદ્ધિનો દુરુપયોગ કર્યો. અને એ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરવાનાં
મદમાં પોતાની સીમાને ભૂલી ગયો. પરિણામ સ્વરૂપ તે
સિદ્ધિના કારણથી ઉન્નતિના સ્થાન પર અવનતિ તથા પતનના
માર્ગે જ ઊભા થયા.

ભરમાગુર ભગવાન શંકર પાસેથી વરદાન પ્રાપ્ત કર-
વામાં સફળ થયો. પણ એ વરદાન મેળવ્યા પછી મદોન્મત
બન્યો, પોતાની મર્યાદાને ભૂલી ગયો અને સ્વયં ભગવાન
શંકરને જ ભરમ કરી નાખવા ઉત્સુક થયો. આ સમયે વિષ્ણુ
ભગવાને માદિનીનું રૂપ ધારણ કરી આવડું પડ્યું ને
ભરમાગુરનો નાશ કરવો પડ્યો. આ એક પૌરાણિક કથા છે.

તેમાં મદન્યનો સુર એ છે કે સિદ્ધિ મેળવ્યા પછી
એ સંયમ ન કરે તો તે સિદ્ધિ પોતે પોતાના માટે ઘાતક

સાળિત થાય છે. અનેક યોગી અને તપસ્વી પોતાના અસંયમને લીધે લાંબા કાળ સુધીની ઉપાસના પછી મેળ-વેલી અનેક મહાન સિદ્ધિઓથી આ પ્રકારે હાથ ધોઈ ચૂક્યા. ને પછી પશ્ચાત્તાપનાં આંસુ સારતા રહ્યા. પણ ‘સંક્યા પછીનું’ હડાપણ શા કામનું?’

આ મનુષ્ય-જીવન આપણા માટે એક પ્રયોગ-ભૂમિ છે. જેમ એક વૈજ્ઞાનિક પોતાની પ્રયોગ-શાળામાં વિવિધ અનુસંધાન અને ગવેષણા કરી કોઈ ને કોઈ નવા આવિષ્કાર-સમાજની સામે ઉપસ્થિત કરે છે એ પ્રમાણે પ્રત્યેક માણસ માટે એ જરૂરી છે કે તે પોતાના જીવનને કોઈ ને કોઈ દિશામાં જોડી સમાજના ઉપયોગની કોઈ એક સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે અને એ સિદ્ધિનો ઉપયોગ સમાજના કલ્યાણ માટે કરે.

કેવળ મનુષ્ય શરીરમાં જન્મ લેવો અને આયુષ્ય પૂરું કરી મરી જવું, એ કોઈ આદર્શ જીવન ન થયું. એ પ્રકારનું આકર્ષણ જીવન તો પશુ પક્ષી વ્યતીત કરે છે. મનુષ્યે તો કોઈ ને કોઈ અનુપમ પ્રક્રિયા દ્વારા સમાજની ઉન્નતિનો માર્ગ આલોકિત કરવો જોઈએ. જે શ્રદ્ધા અને જ્ઞાનપૂર્વક નિરંતર પુરુષાર્થ કરે છે, એના માટે સિદ્ધિ-પ્રાપ્તિ કલ્પિત નથી હોતી.

શરીરનું આરોગ્ય

‘તંદુરસ્તી હજાર નિયામત’ અર્થાત્ શરીરનું સ્વસ્થ રહેવું પ્રત્યેક કાર્યમાં આવશ્યક છે. નીતિ-શાસ્ત્ર પણ છે કે: ‘શરીરમાત્રં લલુ ધર્મસાધનમ્।’ આ શરીરધર્મની અને મોક્ષની સાધના કરવા માટે સર્વપ્રથમ માધ્યમ છે. શુદ્ધરાત્રીમાં પણ કહેવત છે કે ‘પહેલું’ મુખ તે જાતે નર્યા.

શરીરને સ્વસ્થ-નીરોગી રાખવા તરફ નિરંતર સચેત રહેનારો માણસ પોતાના જીવન-વિકાસના વિભિન્ન અનુષ્ઠાનોને ક્રિયાન્વિત કરી શકે છે. જે સદૈવ ઋણ, અસ્વસ્થ અને બીમાર રહે છે. તે ન તો આધ્યાત્મસાધના કરી શકે છે; ન તપશ્ચર્યા; ન ઉપાસના; ન સમાજસેવા.

એનાથી વિપરિત ઋણ મનુષ્ય સમાજમાં દોષ અને અનેક જાનની હાનિ પેદા કરે છે. જેમ ઘરમાં કે રસ્તામાં ગંદી ચીજોનો દગડો થઈ જાય તો ઘર અને ગામનું વાતા-

વરણ ગંદુ બને છે; હવા ઝેરી બને છે અને ચોમેર ખરાબ ગંધ બ્યાપે છે, તેમ રોગગ્રસ્ત શરીરથી પણ સમાજમાં અનેક દોષોને જન્મ લેવાનો અવસર મળી રહે છે. ગંદા-કચરાના ઢગલા તો બ્યાં પડ્યા હોય છે ત્યાં જ પડી રહે છે. પણ આ રોગી માણસ તો અહીંતહીં બાય પણ છે; ને પોતાના રોગના ઝેરી જંતુઓને ફેલાવતો રહે છે. પણ સ્વસ્થ મનુષ્ય સેવા, સહયોગ, ઉપકાર વગેરે સાચી પ્રવૃત્તિઓ મારફત સર્વત્ર આદર્શ વાતાવરણ પેદા કરવામાં સક્ષમ બને છે. જેમ પુષ્પ, ચંદન અને અત્તરની સુગંધથી વાતાવરણમાં સુવાસ ઉત્પન્ન થાય છે.

રોગી માણસ પોતે વેદના સંહન કરે છે ને કોઈ પણ કાર્ય કરવામાં નિષ્ફળ બને છે. એટલું જ નહિ; બલકે તે સ્વજનો પર, ઘર પર અને સમાજ પર બોલો બને છે. બીમારી સાધારણતઃ કોઈ પ્રાકૃતિક સ્પર્શથી નથી; તે તો માણસની પોતાની બે પરવાઈ, અને ખાનપાન તથા રહેણી કરણી વર્ગે-રેના અસંયમનું કારણ છે. એટલે જ પોતાના શરીર-સ્વાસ્થ્ય તરફ બેદરકાર રહેવું અને સંયમ તણ દેવો તે એક સામાજિક અપરાધ છે.

માણસ જે કામ કરતો હોય છે, તે કામ બીમાર બન્યા પછી કરી શકતો નથી ને એથી તે નકામો બની બાય છે. તદુપરાંત તે બીમાર પડેલો માણસ તંદુરસ્ત હાલતમાં પોતાના ગૃહ કુટુંબને તેમજ સમાજને જે લાભ આપી શકતો હોય છે; તે લાભ પણ તે બીમારી પછી આપી

શકતો નથી. ઘરનાં માણસો એની સેવામાં અર્થાત્ પરિચર્યામાં જોડાય છે; તેઓ દ્વારા જે કૃત્ય ઘરના લાલમાં ને સમાજના લાલમાં થતું હોય છે તે કામ સુદ્ધાં જાંઘ પડે છે. આ પ્રકારે એક જ માનવી જીમાર પડી જોવડું નુકશાન ઊભું કરે છે.

વિશેષમાં રોગી જેટલા અધિક પ્રમાણમાં રોગગ્રસ્ત થયો હોય છે. તેટલા અધિકતર પ્રમાણમાં દવા, દાકતરની ફી ઉપરાંત અન્ય અનેક ખર્ચ ઊભાં થાય છે. રોગીની ખર્ચ ભરી હાલત પર માણસ ઊંડો વિચાર કરે અને અસંયમથી પેદા થતી જીમારીઓ દ્વારા પ્રત્યક્ષ તેમજ પરોક્ષ સામાજિક નુકશાનો જાણતમાં ચિંતન કરે તો એને એ વાતનું સારી પેઠે ભાન થશે કે જીમારી કેટલા દોષોની જનની છે?

એમ વિચારવું અતિ બ્રામક છે કે આત્મ-સાધના કરવામાં તન્મય રહેનારાઓએ શારીરિક આરોગ્યનું જતન કરવાની જરૂર નથી. જ્યાં સુધી આત્માએ આ શરીરને પોતાનું નિવાસ સ્થાન જનાવી રાખ્યું છે; ત્યાં સુધી આ શરીરનું મૂલ્યાંકન કરવું જ પડશે. આ શરીર મલ-મૂત્રનો પિંડ તે છે જ. છતાં આ જ શરીર તપશ્ચર્યા, સાધના, અધ્યયન સ્વાધ્યાય વગેરે ઉત્તમ કાર્યોને સંપન્ન કરવાનું સાધન બન્યું છે.

જોટલા માટે આ દેહ તરફ ધૃણા કરવી, એની ઉપેક્ષા કરવી, એને જીમાર પડી જવા દેવો, એજ પાગલપણું છે. આત્માની અંદર પ્રગટ થનારા વિચાર-તરંગો શરીર રોગ થવાથી તે રોગમાં જ વિહીન થઈ જાય છે. એથી આધ્યાત્મિક પુરુષ જ્યારે માંદો પડે છે ત્યારે બહુ જ શરમાય.

શરીરનું આરોગ્ય

ને પોતે ક્યાં સંયમ જોયો તેની શોધ કરી પશ્ચાતાપ કરતો રહી પુનઃ બીમાર ન પડવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

અંત વિનોબા લાવે એકવાર માંદા પડ્યા, તે સમયે તેઓએ સમાજ પાસે ક્ષમાચાચના કરી કહ્યું: 'હું મંદવાડ વખતે સમાજસેવાના કાર્યોથી અળગો રહ્યો, તેનો મને જેદ છે.'

ગાંધીજીએ કહ્યું હતું: 'ઘણા ખરા રોગને તો માણસ પોતે જ નોતરે છે. માણસનાં અપ્રાકૃતિક જીવન, અસ્વાભાવિક રહેણી કરણી અને અસંયમપૂર્ણ ખાનપાનથી જ વધારે પડતા રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.'

એટલા માટે ગાંધીજી રોગ દૂર કરવા માટા માટા ડોક્ટરો અને દવાખાનાઓની ચૂંગાલમાં ન ફસતાં માટી, ધૂપ, પાણી તથા સંયમભરી પ્રાકૃતિક જિંદગી વીતાવવા ઉપર જ જોર દેતા હતા.

એમણે કહ્યું હતું: 'માણસ ખૂબ ખાય છે ને મહેનતથી અળગો થઈ આળસુ બની પડી રહે છે, એથી જ રોગ પેદા થાય છે. શ્રમશીલ માણસ પુનઃરોગી બનતો નથી.'

સ્વસ્થ શરીરમાં જ સ્વસ્થ મન અને સ્વસ્થ મસ્તિષ્ક નિવાસ કરે છે. શરીર પર મનની સ્વસ્થતા એટલે કે પ્રસન્નતાનો પણ બહુજ પ્રભાવ પડે છે. ભય, ચિન્તા અને મનના આવેગોની શરીર પર તીવ્રઅસર થાય છે. એથી જ મનને અંચલતાથી ગચાવવું જરૂરી છે. મનનો શરીર પર અને શરીરનો મન પર અન્યોન્યાશ્રિત પ્રભાવ પડે છે. બંને એકબીજાથી પૂરાં પાંધાયેલાં છે. બંનેનું મહત્વ સરખું છે. આ તત્ત્વને ગંભીર રીતે સમજી શરીર અને મનને સ્વસ્થ રાખવાની કોશીશ કરવી જોઈએ.

સુખનું સાચું સ્વરૂપ

સૃષ્ટિના સમસ્ત પ્રાણીઓને આપણે જે વિભાગોમાં વિભાજિત કરીએ. એક મનુષ્ય અને બીજા મનુષ્યેતર. આ બંને પ્રકારનાં પ્રાણી નિરંતર સુખની ગવેષણામાં તન્મય રહે છે. પરંતુ મનુષ્યેતર પ્રાણીઓનાં સુખ અત્યંત સીમિત છે. તેમના જીવનને તેઓ સર્વસ્વ સમજે છે. આ ‘અહુ’ વૃત્તિ જ તેઓમાં મુખ્ય છે. એથી એમનાં સુખ આહાર, વિશ્રામ, સોગ અને મોતથી બચવાની પળ મુઠી સીમિત છે. મનુષ્યને મન, બુદ્ધિ અને ચિત્તના મૂળ પર જિગેલું અંતઃકરણ મળ્યું છે. તે સુખ અને દુઃખની વિવિધ કસોટીઓના આધાર પર બોધ કરી શકે છે.

મનુષ્ય સમાજમાં સુખની અનુભૂતિનો માપદંડ લિન્ગ જણાય છે. એક માણસને ધુમપાનથી ચિર સંતોષ પ્રાપ્ત થાય છે ને બીજા માનવીને ધુમની ગંધ માત્રથી ધૂણા પેદા થાય છે. એક વ્યક્તિ અફીણનો કસુળો લઈ નવી શક્તિ

અને ચેતના પ્રાપ્ત કરે છે. ને બીજી વ્યક્તિ જો જ અક્ષીણના કારણથી મૃત્યુમુખમાં જઈ પડે છે.

ન કેવળ મુખની અનુકૂળ પ્રતિકૂળ પ્રતિક્રિયા જ લિન્ન હોય છે. બહુ મનુષ્યની રૂચિઓની લિન્નતા અને વિવિધતા પણ મુખની અનુભૂતિના આધાર બદલી નાખે છે. આ પ્રકારે જાતકનું મુખ ગુણક્રમાનુસારી લિન્ન હોય છે. ખેત્રનું મુખ રાજના મુખથી લિન્ન હોય છે. ગૃહસ્થનું મુખ સંન્યાસીના મુખથી લિન્ન હોય છે અને સ્ત્રીનું મુખ પુરુષના મુખથી નિરાશ હોય છે. આવી સ્થિતિમાં મુખનું સાચું સ્વરૂપ શું છે, એનું ગંભીર રૂપથી અન્વેષણ થવું જોઈએ.

અનેક વિદ્વાનો, ઋષિઓ અને વિચારકોએ શાસ્ત્ર-અન્વેષણ, જગત્ પર્યાવલોકન તથા આત્મચિંતન પછી મુખની પરિભાષાઓ ઘડી છે. સુપ્રસિદ્ધ ભારતીય ચિંતક અને નીતિજ્ઞ મનુએ કહ્યું :

‘ સર્વં પરવશં દુઃસ્વમ્ , સર્વં આત્મ દશં સુસ્વમ્ ! ’

અર્થાત્ જ્યાં જ્યાં પરવશતા છે, ત્યાં દુઃખ છે અને જ્યાં સ્વવશ થઈ વિચરવાની સ્વતંત્રતા છે, ત્યાં સુખ છે. સુખ અને દુઃખનું સ્પષ્ટ વિશ્લેષણ અને સાચા રૂપનું નિદર્શન કરનારી આ પરિભાષા છે.

પ્રત્યેક માનવી મુખ માટે તડપે છે. પણ એને મુખ નથી મળતું. જો તે ઉપરોક્ત પરિભાષાને સમીક્ષક નજરથી જોઈ મુખનું અનુસંધાન કરે તો તેને સહેજ પણ પરેશાની વિ. તે. ૫

ભોગવવી ન પડે. પણ આજે તો માણસ આ પરિભ્રમણને ભૂલ ઇતિહાસ તરફ પર્યટન કરી સુખ શોધવા લાગ્યો છે.

જો કોઈ માણસ અનાજની દુકાને વસ્ત્રની ખરીદી કરવા પહોંચી જાય અથવા તો શાકભાજીની હાટડી પર ઝવેરાતનું ખરીદી કરવા જાય તો તેને ઇચ્છિત વસ્તુ મેળવવામાં નિરાશ ન થવું પડે. માટે કઈ વસ્તુ ક્યાં ઉપલબ્ધ થાય છે, એ જાણવું વિના એની પ્રાપ્તિ હુલ્લેખની જાય છે. આ પ્રમાણે સુખ ક્યાં છે, તે કેવી રીતે મળે છે અને એનું સ્વરૂપ શું છે, તે જાણવા વિના સુખની શોધ કરનારો માણસ પદેશાન અંધ પીડિત છે.

આ પરિભ્રમણને અધિક સ્પષ્ટ સમજવી હોય તો ગીતાન આ વિશ્લેષણ પર વિચારો :

‘સુખમાત્યંતિકં ચત્તદ્ બુદ્ધિમાણમતીન્દ્રિયમ્’

આત્યંતિક સુખ, એટલે કે અક્ષય અને નિરતિશય સુખ આંદ્રિયિક નથી. જે સુખ ઇન્દ્રિયો દ્વારા મળે છે, તે તો ભૌતિક વાસના માત્ર છે. વાસ્તવિક આત્મસુખનું ભાન તો આત્માનુભૂતિરૂપ ન સંભવ છે. મનુ દ્વારા કરવામાં આવેલું સુખનું વિશ્લેષણ અને ગીતાદ્વારા સમજાવવામાં આવેલું આ તત્ત્વ આપણી સામે

નહિ, બદ્ધે મુખાભાસ માત્ર છે. જેમ અંધકારના કારણથી રસ્તાને ભેઈ આપણને સપનો આભાસ થાય છે, તેમ અજ્ઞાનના કારણથી દૈહિકતા અથવા ઇન્દ્રિય-લોભપતામાં આપણને મુખનો આભાસ થાય છે. પણ આત્મ-જ્ઞાનનો ઉદય ચતાંની સાથે જ આ અસત્ય પ્રતીતિ નષ્ટ થઈ જાય છે.

ઇન્દ્રિયમુખ બાહ્ય-ભોગ-પદાર્થોને આધીન છે. બાહ્ય ભોગ પદાર્થોની ઉપલબ્ધિ સંયોગ અને ભાગ્યને આધીન છે. એ પદાર્થોથી મુખનો અનુભવ થશે કે પીડાનો, એ મનની સ્થિતિને આધીન છે, કેમકે એક જ ભોગ-પદાર્થ ક્યારેક રૂચિકર અને અનુકૂળ પ્રતીત થાય છે અને ક્યારેક અરૂચિકર અને પ્રતિકૂળ પ્રતીત થાય છે. આ પ્રકારે બહારના ભોગ-પદાર્થોનું મોહતાજ મુખ એટલે કે ઇન્દ્રિયો-દ્વારા પ્રાપ્ત થતું મુખ આપણી ઉપરોક્ત પરિભાષાઓની ક્ષેત્રી પર સત્ય નથી કરતું.

જેમ હૃદયમાં ધોળાસ યોધવાની જરૂર નથી અને સારમાં મિઠાઇ ઝોળવાની આવશ્યકતા નથી.

આ આત્મા તો પૂર્ણતઃ મુખમય અને આનંદમય છે. કેવળ માયાની એક કાળી ચાદરે આ આનંદમય સ્વરૂપને ઢાંકી રાખ્યો છે. વ્યારે આ ચાદર ખસી જશે ત્યારે આત્માના અનંત મુખ રૂપી સ્વરૂપ સહજમાં પ્રગટ થઈ જશે.

પ્રમાદ અને પ્રવૃત્તિ

મીઠામીઠા સવારના પાઠ શુદ્ધિમાં જિંદગીમાં જિંદગીથી જિંદગીથી
 તે સત્રિ-શયન સુખી કોઈને કોઈ જાતની પ્રવૃત્તિ અથવા તો
 ઉદ્યોગમાં જોડાયેલા રહે, આખરુ કે પ્રમાદી ન બને, એ એનું
 આવશ્યક કર્તવ્ય છે. પણ આ પ્રવૃત્તિ અને ઉદ્યોગશીલતા
 પોતાના શરીર અને મનની કાર્ય ક્ષમતાના અનુપાતમાં જ
 હોવી જોઈએ. નિષ્ક્રિયતા જેમ હોય છે, તેમ ઉદ્યોગશીલતામાં
 ને પ્રવૃત્તિમાં રૂબેલા રહેવું તે પણ હોય છે. કેટલાક માણસો
 પચાસ-સો જેટલી સંસ્થાઓનાં કામ ઉપાડી લે છે, જવાબદાર
 પદ સ્વીકારી લે છે, પણ કોઈ એક કામને સારી રીતે પૂરું
 નથી કરતા. એમનો બધો સમય આડીં તાડીં દોરધામમાં જ
 વ્યતીત થઈ જાય છે. પ્રમાદ જરૂરતાનું પ્રતીક છે અને પ્રવૃત્તિ
 ચૈતન્યનું પ્રતીક છે; પણ જો આ પ્રવૃત્તિ પોતાનું સંતુલન
 ગુમાવે તો ચૈતન્યના સ્થાન પર ઉલ્લગ્ન બની જાય છે. કારણ
 કે અતિશય પ્રવૃત્તિઓમાં રૂબેલી વ્યક્તિને ઉતાવળ હોવાને

ખીજાંના વિચારોનો આદર કરો.

ભિન્નતામાંથી એકતા પેદા કરવાની જે શક્તિ છે. તેનું જીવનમાં મહત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. આ સૃષ્ટિ અનંત વિભિન્નતાઓનો સમૂહ છે. પણ એ બધામાં એક તારતમ્ય અવશ્ય છે. જે રીતે એક માળાના માણકા પૂર્ણતઃ અલગ અલગ હોવા છતાં એક સૂત્રમાં જડેલા છે; તે રીતે આ સૃષ્ટિના અનંત રૂપોમાં પણ એક સુનિશ્ચિત ક્રમ છે. જે વ્યક્તિ આ સૂક્ષ્મ ક્રમબદ્ધતાને સમજી લે છે, તે ઉપરથી દેખાતી અનંત વિભિન્નતાઓમાં નથી પટકાતો.

આ સૃષ્ટિમાં કોઈ પણ વસ્તુ બાહ્ય રૂપથી એક લાગે તેવી નથી હોતી, કોઈ પણ જે વર્ગ, જે વંશ, અથવા જે મનુષ્ય એક ખીજાથી નથી મળતા. બધામાં પોત પોતાના ઢંગની વિશેષતા છે. રચના બનાવટ, અંગોપાંગ, આકાર-પ્રકાર, રંગ રૂપ તમામ ભિન્ન ભિન્ન નજરે પડે છે. તમામનાં નામ, ધામ અને કામ ભિન્ન છે, રહેણી-કરણી, ખાન-પાન અને વ્યાપાર વ્યવસાય ભિન્ન છે. ભાષા-શૈલી અને વાક્ય-વિન્યાસ પણ ભિન્ન છે. આચાર-વિચાર, સંકલ્પ-વિકલ્પ, અને કૃત્રિ

પ્રવૃત્તિ ભિન્ન છે. રીત રિવાજ, વિધિ-વિધાન, અને ઉપાય માર્ગ પણ ભિન્ન છે. આ પ્રકારે જીવનની વિભિન્નતા કેટલી વિશાળ છે ! તે એના રોમ રોમમાં વસી છે. કણ કણમાં વ્યાપ્ત છે. આ સૃષ્ટિના અનંત રૂપ છે, અનંત નામ છે, અનંત સ્વભાવ છે, અનંત પ્રયોજન છે. એ કારણથી અનંત વિભિન્નતાઓનું કારણ જ આપસના અંતર વિરોધ છે.

અનેક વિચારોએ આ સૃષ્ટિમાં સ્વરૂપની સમીક્ષા કરતા રહી ચિરંતન સંઘર્ષને જ સૃષ્ટિનો સ્વધર્મ હોવાની ઘોષણા કરી છે. તેઓએ આ અંતર વિરોધને જ સૃષ્ટિનું ચિરસ્થાયી તત્ત્વ કહ્યું છે. તેઓનું કહેવું છે :

‘જીવો જીવસ્ય જીવનમ્ ।’ એક જીવ પોતાનાથી દુર્બળ જીવનો શ્રાસ કરી પોતાના જીવનને સ્થાયી રાખવામાં સફળ થઈ શકે છે.

આ સિદ્ધાંત મતભેદ, સ્વભાવ ભેદ, પ્રાકૃતિ ભેદ, શક્તિ ભેદ વગેરેને સદા માટે અનિવાર્ય માની ગણવાનના હાથમાં તમામ શક્તિ કેન્દ્રિત કરી દે છે. જે ગણસંપન્ન, ખુદ્ધિ-સંપન્ન અને કૌશલ્યસંપન્ન જીવ છે, તે જ ઉન્નતિ કરી શકે છે. એને જ જીવિત રહેવાનો અધિકાર છે.

પણ આ સિદ્ધાંત “સર્વોદય” વિચારના પ્રતિપાદનની કસોટી પર સાચો નથી કરતો. આચાર્ય સમંતભદ્રે ભગવાન મહાવીરના વિચારશાસનને “સર્વોદયેતીર્થ” કહ્યું છે. એને ગાંધીજીએ પણ “સર્વોદય-વિચાર” ના રૂપમાં સ્વીકાર કર્યો છે. પરંતુ નેહરુજીએ તે વિચારને ‘સમસ્ત ગણ-

પોતાનો દ્રષ્ટિકોણ જે રીતે દ્રઢતાથી ઉપસ્થિત કરે છે, તે રીતે સામાવાળાના દ્રષ્ટિકોણને પણ નમ્રતાથી સમજવા તૈયાર રહે છે. જાનેના મતો એક ન થાય તોપણ સત્યાગ્રહી હાર્દિક સંબંધોને તોડતા નથી અને પોતાના વિચારો સામાવાળાના મગજમાં પરાણે ઠસાવવાનો જાલભર્યો પ્રયોગ સુદ્ધાં કરતા નથી. તેનો વિચાર સદૈવ હૃદયપરિવર્તન પર રહે છે.

જો એક બીજાના મતભેદ સમજવાનો અને એને સહન કરવાનો પ્રયત્ન ન થાય તો સામાજિક જીવન ઇન્નલિન થવાનો ભય રહે છે. માણસનો જે સ્વાભાવિક સહકારનો શુભ છે, તે પણ નષ્ટ થશે. સાધારણતઃ જે મતભેદોના લીધે કલહ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની પાછળ કોઈ સૈદ્ધાંતિક વિચારનું કે સત્યાગ્રહના દ્રષ્ટિકોણના સ્થાનનું કારણ અથવા સ્વાર્થ હોય છે અથવા ઉંમરથી, જ્ઞાનથી અને બુદ્ધિથી મોટા થવાનો જઘન્ય અહુંકાર જ હોય છે. પણ આ મૂળભૂત સિદ્ધાંત સમજવાની આવશ્યકતા છે, કે પ્રત્યેક વ્યક્તિને સ્વતંત્રતઃ રૂપથી નિર્ણય કરવાનો અને કોઈપણ વિષય પર પોતાનો વિશેષ અભિપ્રાય આપવાનો સંપૂર્ણ અધિકાર છે. આ જ માનવ જીવનની વિશેષતા છે. પણ અને માણસમાં એ જ અંતર છે કે માણસ પાસે વિચાર-શક્તિ છે; સોચવા-સમજવાની ને વિવેક કરવાની અસાધારણ ક્ષમતા છે. જો આ ક્ષમતાને કુદિત કરવામાં આવે અને માણસની આ પ્રાકૃતિક તાકાતને વિકસિત થતી અટકાવવામાં આવે તો એનાથી માનવજાતિ તરફ બીજો અધિક અન્યાય શો હોઈ શકે ?

આત્મ-પ્રદર્શન મહાદોષ

આત્મ-પ્રદર્શન એક મોટો દોષ છે, જેની જાળમાં કોઈ પણ માનવી સહેલાઈથી ફસી પડે છે. પોતાની પ્રશંસાથી પોતાને જ એક જાતનો આનંદાલાસ અનુભવાય છે. જેમ ખંજવાળ-ખુજલીનો રોગી થયા પછી જ્યાં ખંજવાળ ઉપડે છે; ત્યાં ખંજવાળવાથી ચામડીના રોગીને ખંજવાળતી વખતે સુખનો આલાસ થાય છે, તેમ આત્મ પ્રદર્શન-આપવડાઈથી ક્ષણિક સુખાલાસ થવા પામે છે. પણ એનું અંતિમ પરિણામ આત્મ-પતનના રૂપમાં પ્રાપ્ત થાય છે. પોતાના મોંઝે પોતાના શુભોનું અથવા તો પોતાના વૈભવોનું વર્ણન કરવું અને પોતાની ચારે બાજુએ આડંબરમય વાતાવરણ ઊભું કરી લોકોને પ્રભાવિત કરવાં અને પોતાની જાતને મહાનમાં ખપાવવાની કોશીશ કરવી નરી મૂર્ખતાનું જ પ્રદર્શન છે. પણ માણસ પોતાના આત્મ-વિકાસના સાચા રસ્તાનું પર્યવેક્ષણ અને અનુસરણ ન કરી લોકોની દ્રષ્ટિમાં જલ્દી જિંચે ચઢવાનો લોભ

પોષે છે. આ લોભથી તે આત્મ-પ્રદર્શન અથવા પોતાના વખાણ રૂપી ચંકમાં ગળાડી પડે છે.

પોતાની પાસે કોઈ વસ્તુ પડી રહે, એનાથી માણસને સંતોષ નથી થતો. ન્યાં સુધી તે વસ્તુનું પ્રદર્શન કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી મનને ચેન પડતું નથી. ન્યાં સુધી સિદ્ધિને પ્રસિદ્ધિ ન મળે ત્યાં સુધી માણસને એમ લાગે છે કે આ 'સિદ્ધિ'નું કોઈ મહત્ત્વ જ નથી. પણ સાચી વાત એ છે કે ન્યાં આપણે પોતાની સિદ્ધિને પ્રસિદ્ધિના દાવ પર ચઢાવીએ છીએ ત્યારે તે સિદ્ધિનું મૂલ્ય અર્ધોઅર્ધ ઘટી જાય છે.

પ્રદર્શન નિતાંત લૌતિક-મૂલ્ય છે. આધ્યાત્મિક મૂલ્યોનો આધાર અંતરમુખી હોય છે. ન્યાં લૌતિક મૂલ્ય બહિર્મુખી મૂળ પર ટકેલું હોય છે. ન્યાં માણસ પ્રદર્શન, પ્રથંસા અને યશની વાંછના કરે છે, ત્યારે તે પોતાના આત્મ-ચિંતન, આત્મ-વિકાસ અને આધ્યાત્મિક માર્ગને ભૂલી લૌતિક વિકાસની સામગ્રીઓ ભેગી કરવામાં તન્મય બની જાય છે. કેમકે પ્રદર્શનને વસ્તુઓ મેળવવા માટે ધન અને સંપત્તિ જરૂરી હોય છે.

ગિચાં એક નિર્ધન-ગરીબ કઈ વસ્તુનું પ્રદર્શન કરી શકે છે? એક પહેલવાન રસ્તા પરના ચોકમાં બેસી રહી પોતાના ખભે ગદા ચઢાવી શરીરનું પ્રદર્શન કરી શકે છે, પણ એક દુબળો પાતળો કમળેર આંદમી શું પોતાના હાડમાંસના ઘાટનું પ્રદર્શન કરી શકશે? તાત્પર્ય કે પ્રદર્શન નિતાંત લૌતિક મૂલ્ય છે અને જે બંધિત આધ્યાત્મિક જીવનનું મહત્ત્વ સમજે છે, એણે આ પ્રદર્શનની મોહબળથી હમેશાં દૂર રહેવું જોઈએ.

પર્વ અથવા તહેવારના દિવસોમાં માણસને પોતાના ચૈલવનું પ્રદર્શન કરવા ખુદ્દો અવસર મળે છે. આ પ્રદર્શનના કારણથી સાધન-હીનલોકો અતિશય વદેના-પીડા અનુભવે છે. જેઓ પર્વ માટે હાર્દિક ઉત્સાહ ધરાવતા હોવા છતાં પણ પોતાની ગરીબીને લીધે પર્વ મનાવવાનો આનંદ નથી મેળવી શકતા. આવી વેદનાનું પરિણામ એ આવે છે કે તે ગરીબો મનમાં ને મનમાં દબદબાથી પર્વ મનાવનારા ધનિકો તરફ ઈર્ષ્યા કરતા થઈ જાય છે. સત્ય તો એ છે કે પર્વ મનાવવાનો વાસ્તવિક ઇલાજ ધનનું પ્રદર્શન નહિ, બલકે દુઃખી જનોની સેવા છે. આ ધન અને સંપત્તિ સમાજનાં છે. વ્યક્તિને પોતાના ભોગ-વિલાસ માટે આ ધનસંપત્તિ લુટાવવાનો અધિકાર નથી. આ ધનસંપત્તિ માતાના પેટમાંથી જન્મતી વખત કોઈ પણ વ્યક્તિ સાથે લાવી નથી; ને, મરતી વેળા પણ કોઈ પોતાની સાથે લઈ જઈ શકવાની નથી.

સમાજની એ થાપણ સમાજ પાસેથી જ ધનિકને મળી છે ને સમાજમાં જ તે રહેવાની છે. એ થાપણ પર જે માનવી પોતાની માલિકી જમાવે છે, તે એક ભ્રમ પર પોતાનું સ્વામિત્વ જમાવવા બરાબર છે.

સમાજની એ થાપણનો ઉપયોગ સમાજસેવાનાં ને સમાજ કલ્યાણનાં કામોમાં કરવો, તે નિતાંત ઉચિત છે. આ કર્તવ્યને જે માનવી ભૂલી જઈ પોતાના ભોગ-વિલાસમાં કે પ્રદર્શનમાં એ થાપણ બરબાદ કરે છે, તે માનવી સમાજ રફ ગદારી-દ્રોહ કરે છે. જેઓ મુફલિસ છે, સાધનહીન છે,

તેઓનો આ સંપત્તિમાં હિસ્સો છે. એ હિસ્સો પ્રાપ્ત કરવાનો તેમને અધિકાર છે.

ખીન્ને પણ પ્રદર્શનનો એક અવસર છે વિવાહ—લગ્ન પ્રસંગ. સ્ત્રી અને પુરુષના સંબંધને જોડનારી એક સામાજિક પ્રથા છે. પણ આજે તો એ પ્રથામાં ખીલું અનેક રૂઢિઓ તથા દોષ સેળસેળ થઈ ગયાં છે. ધનવાનો વિવાહ પ્રસંગે છૂટાં હાથે પોતાનાં ધનનો દુરુપયોગ કરે છે. તેઓ સમાજને દેખાડવા ઇચ્છે છે કે એમની પાસે કેટલું ઐશ્વર્ય છે. હજારો અને લાખોનો કરીઆંવર અપાય છે. વિજળી અને આતશબાજીના એકામ પ્રખંધો થાય છે. મિઠાઈઓ તથા અન્ય ખાદ્યસામગ્રીઓ ખેહદ ખરબાદ બને છે.

એક તરફ સીખ માગનારા સેંકડો લિફ્ટકો ફાટયાં તૂટયાં ચિંથરાં વડે અંગ ઢાંકી ફાટલી નો ટૂકડો મેળવવા ન્યાં ને ત્યાં ભટકતા રહી પોતાના તકલીરને દોષ દેતા આંસુ સારે છે. ન્યારે ખીલ તરફ ઐશ્વર્ય-પ્રદર્શનના શુભાનમાં મસ્ત બનેલા લોકો શરાબની ખાટલીઓ વચ્ચે અટ્ટહાસ્ય કરતા નજરે પડે છે. આ લયંકર વિપત્તિની વચ્ચે સમાજની ઉન્નતિનો કેટલા પ્રમાણમાં સંભવ હોઈ શકે ?

ગાંધીજીએ એક સૂત્ર આપ્યું: ‘સાદું જીવન ઉચ્ચ વિચાર.’

આ સૂત્ર જીવનને સામર્થ્ય કરવાનો મહામંત્ર છે. સાદા-ઈથી વધારે જિંદગી મોટાઈનું ખીલું કોઈ લક્ષણ આ દુનિયામાં નથી. મહાન બની જવા ધનની અથવા મોટા મોટા મહેલો ને બંગલાઓની અથવા ૧૦-૧૫ મોટરકારોની અથવા સુંદર

માણસની સામે હંમેશાં એ સવાલ ઉપસ્થિત રહ્યો છે કે આખરે ધર્મ શું છે ? આ સમસ્યાનો ઉકેલ આપવામાં મોટા મોટા વિચારકો ગૂંચવાઈ ગયા છે. અનેક મહાપુરુષોએ અલગ અલગ ઢંગથી ધર્મના સ્વરૂપની વ્યાખ્યા કરી છે. રામ, કૃષ્ણ જેવા તપસ્વિયોએ એનું અનુશીલન કર્યું છે. ઈશુ અને મુહમ્મદ જેવા પયગમ્બરોએ એનું અનુસંધાન કર્યું છે. ગાંધીજી અને ટોલસ્ટોય જેવા ક્રાંતિકારીઓએ એનું ચિંતન કર્યું છે. એ પ્રમાણે કેટલાય સંતો અને મુનિઓએ; જેમાંથી અનેકને આપણે જાણતાં નથી; (તેઓએ) ધર્મને જાણવા માટે પોતપોતાના જીવન જપાવ્યાં છે. છતાં પણ માણસ એ ધર્મને પૂરતી રીતે ઉકેલી શક્યો નથી. હજી પણ માણસ અહીં તહીં લટકે છે ને સાચા માર્ગને ઓળખવામાં અસમર્થ જાતી નિરાશાની ભંડી અધકાર-ગર્તામાં ગળડી રહ્યા છે. જધા પ્રાચીન ચિંતક જે પરિણામ સુધી પહોંચ્યા; તે પરિણામ લગભગ એક જ છે. જધાનો માર્ગ અવશ્ય સિન્ન તિ. તે. ૬

પૂંછવાદ અને અપરિચિત

મજૂરો અને કામગારોને પૂંછપતિઓ વિરુદ્ધ પડ્યાં ત્ર રચી રક્ત-કાન્તિની તૈયારી કરવાનો અવસર જ નથી રહેવાનો.

અપરિચિતવાદનો વિચાર વર્ગ લેદને ટાળવા માનવ માત્ર સમાનતાનું પ્રતિક છે. જ્યાં ધનનું કંઈ મૂલ્ય નહિ રહે. જ્યાં ધન કેવળ લવનચાપનનું માત્ર સાધન બની રહેશે, અને જ્યાં મધ્ય ધન પાછળ પાગલ થઈને સદ્ગતિનો વિવેક નહિ ભૂલે ત્યાં સમાજમાં અપરિચિતનો વિચાર પતિષ્ઠિત થઈ ગયો છે એવું માનવું પડે.

[૨૦]

જીવનમાં એકાગ્રતાનું મહત્ત્વ

કેઈ પણ કામની સફળતાનું પહેલું પગથિયું ચિત્તની એકાગ્રતા છે. પછી તે વેપાર હો કે વિદ્યાભ્યાસ હો, શાસ્ત્ર-શોધન હો કે આત્મ-સાધના હો, રાજ્યપ્રબંધ હો કે સમાજ-સેવા હો, ચિત્તની ચંચળતા પર અંકુશ મુક્યા વિના કોઈપણ કામમાં સફળતા નથી મળતી.

નેપોલિયનની ગણિતમાં એટલી તીવ્ર એકાગ્રતા હતી કે તે યુદ્ધભૂમિમાં પણ ગણિતના પ્રશ્નો વિચારતો રહેતો. ખડીફા ઉંમરની એકાગ્રતા નમાજમાં એટલી દૃઢ હતી કે લગાઈના મેદાનમાં પણ નમાજ પઢતી વખતે આબ્જુબા-બુતું વાતાવરણ ભૂલી જતો હતો.

સ્વીન્ડ્રનાથ ટાગોર પોતાની કવિતામાં એટલા બધા એકાગ્ર થઈ જતા કે ખાવું પીવું તેમને યાદ રહેતું ન હતું. આ પ્રકારે જે મહાન પુરુષો થયા છે. તેઓ પોતાના કામમાં અનિર્વચનીય એકાગ્રતાના ફલસ્વરૂપ જ સમાજમાં

હવનમાં એકાગ્રતાનું મહત્વ

યશ પ્રાપ્ત કરી શક્યા અને પોતાના હવનની કોર સાધનાના માધ્યમ દ્વારા સમાજની સેવા કરી શક્યા.

એકાગ્રતા ન જોડિલેલ કુશળતાનો મજબૂત આધાર છે. ચિત્તની એકાગ્રતા સમી કામ કરનારે માનવી પોતાની વૃદ્ધ અવસ્થામાં પણ આમર્થ્યહીન નથી થતો. પંડિત જવાહરલાલ નહેરૂ પોતાના બુઢાપમાં પણ એક ગુણથી અધિક સફૂર્તિ તથા શક્તિથી કામ કરતા હતા. એનું વાસ્તવિક કારણ એની એકાગ્ર અને સ્થિર બુદ્ધિ ન હતું. મદામા ગાંધીની અમરણશક્તિ બુઢાવસ્થામાં પણ બહુ તીવ્ર હતી. કેમકે એમનું ચિત્ત ચંચળતાથી બહુ ન હરે હતું.

અતે મનની એકાગ્રતા કેવી રીતે સધાય ? આ પ્રશ્ન આપણી આંખે યથોચિત ઊભો રહે છે. આપણે બહારની દુનિયાથી આપણે સંબંધ તોડી નાખીએ, તો પણ મનની રંદર આસનારા ચક્ર બંધ નથી થતા. આ પ્રશ્નના સમાધાની શોધ માટે અનેક વિચારકોએ પ્રયત્નો કર્યા. આખરે ગ્રંથા એ પશ્ચિમ પર પહોંચ્યા કે માણસ તાની તાની કુદ્ર વાતોથી પોતાના મન હર રાજે. આને મનથી ઉપર જાગૃત થવાની પ્રક્રિયા કહેવામાં આવે છે.

શ્રી અરવિંદે પોતાની લાંબી મૌનસાધના પછી તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કર્યું કે જ્યાં સુધી વ્યક્તિ પોતાના મન કુદ્ર ચંચળતાથી ઉપર જાગૃત થઈ “ સુપર-માઈન્ડ ” અવસ્થામાં નથી પહોંચતો ત્યાંસુધી આધ્યાત્મિક જીવન નથી થઈ શકતો.

‘સુપર માઈન્ડ’ ની અવસ્થામાં પહોંચ્યા પછી ખાવું-પીવું, કુટુંબ પરિવાર, સાજ શૃંગાર, વેષભૂષ, ઇત્યાદિ સામાન્ય જીવનની આવશ્યકતાઓ પર જે દૃષ્ટિ કેન્દ્રિત છે, તે દૃષ્ટિ એ ઉચ્ચતર શક્તિ તરફ વળી જશે. જે શક્તિના અવતરણથી જ સમાજ અને વ્યક્તિનું આધ્યાત્મિક મૂલ્યાંકન સારી દિશામાં આગળ વધી શકે છે. પ્રાર્થના, ધ્યાન અને સાધનાનું સમય સંચલન નિષ્પ્રાણ અને નિર્ચર્ક છે, જે ચિત્તની ચંચળતાથી મુક્ત થઈ, મનની સામાન્ય ભૂમિકાથી ઉપર જાગૃત થઈ આપણે એકાગ્ર ન થઈએ.

ચિત્તની એકાગ્રતા એના પોતાનામાં કોઈ સ્વતંત્ર જગા નથી રાખતી. સંપૂર્ણ જીવનની શુદ્ધતાથી તે જડાય છે. જે જીવનકર્મ વિશુદ્ધ ન હોય, આજીવિકાના ઢંગ વિશુદ્ધ ન હોય અને આચારવિચાર વિશુદ્ધ ન હોય તો ચિત્તની એકાગ્રતા પણ સાધી નથી શકાતી. જે દિવસભરનો વ્યવહાર શુદ્ધ ન હોય. સ્વાર્થસાધનાની કાર્યવાહીમાં પૂરે દિવસ વીરો હોય તો રાતની પ્રાર્થનામાં એકાગ્રતાનો સંભવ નથી. પણ સ્વાર્થસાધનાની ઉપાધિગ્યા અને તે અંગેની દોષધામ કોના માટે? આપણી અંતિમ પણ મધુરી યનાવવાના હેતુથી જ ને?

ત્રિદેવીબર કવું કેર શા માટે પચાવનું? એટલા જ માટે ને કે જીવનની ઈચ્છી મરી અમૃતમય બને?

આ પ્રમાણે દિવસભરના પરિશ્રમેના હેતુ પણ એ જ હોય છે કે જનની પ્રાર્થના મધુર થાય. ને રાતની પ્રાર્થના સંતોષકારક બને. પરંતુ એ વ્યાપે જ સંબંધિત છે. જ્યારે દિવ

પવિત્ર સંસ્કારોની આવશ્યકતા

ધૈર્યનાઓ પીનલી થયે છે. સમય બચીત થતો રહે છે. હવન-ચક્ર પૂરતું જ રહે છે. પણ એ વીનિ ગમેલી ધરનાઓ આપણા મન પર અને આપણા હવન પર યોગ્ય સંસ્કારો ફેરી જાય છે. તે સંસ્કાર શું છે તે કેવા છે તે પર બિચ્ચનો મોટો ખરો થાય છે. જે પ્રકારે એક કેમંડાનું બદન જ્યાંથી ફીધું, પણ તે પછી ફેરો ફેરો પડ્યો, આ જ અધિક મહત્તાની વાત છે, તે પ્રકારે આપણે ફોર્મ કામ કર્યું, અનુમાન કર્યું, પણ તે પ્રક્રિયાના પરિણામ સ્વરૂપ આપણા અંતરમાં સંસ્કારોનો ફેરો ફેરો પડ્યો, તે તરફ ધ્યાન દેવું જોઈએ. એક સુંદર અને સ્વચ્છ ફેરો ખેંચવા માટે જરૂરી પ્રકાશ, વરતુનું સીમિત અંતર, કેમંડાનું અંતુલન વગેરે આવશ્યક છે, તે અનુસાર સુંદર અને પવિત્ર સંસ્કારો માટે ઉત્તમ પ્રક્રિયા, કુલ ભાવના કામ કરવાની પ્રવૃત્તિ વગેરે ચક્રશ્રેણી નિર્વાત જરૂરી છે.

હવન શું છે? સંસ્કારો નું સંચારવાન હવન છે. જે

પ્રતિદિન આપણે અનેક પુસ્તકો વાંચીએ છીએ, પત્ર-પત્રિકાઓ વાંચીએ છીએ, દૈનિક સમાચારો વાંચીએ છીએ, પણ એ લાર આપણું મસ્તક ઉચકી શકે છે ?

ના, નહિ. આપણે વાંચેલી વિગતોમાંથી ખુદ ઘોડી વિગતો સંપૂર્ણ રીતે યાદ રાખી શકીએ છીએ. પણ આપણા વિચારોના નિર્માણમાં; આપણા જ્ઞાનના ઊંડાણમાં અને આપણા સંસ્કારોના ઘરતરમાં તે તમામ પુસ્તકો તથા પત્ર-પત્રિકાઓનું સ્થાન છે, જેને લઈ આજ આપણે વિસ્મૃતિના સમુદ્રમાં ડૂબાવી ચૂક્યા હોઈએ. એટલા માટે એ આવશ્યક છે કે આપણી નાનામાં નાની ક્રિયા પવિત્ર હોય, આપણા જીવનની આધારણમાં આધારણ ધરનાં વિશુદ્ધ હોય, આપણે જે કંઈ વાંચીએ તે શાસ્ત્ર સાક્ષિત્ય હોય, જેથી એનો પ્રભાવ આપણા ઉત્તમ સંસ્કારોના નિર્માણમાં સહાયક બને.

આપણે સંપૂર્ણ જીવનમાં ક્રિયા-પ્રક્રિયાઓનો જે વેપાર કરીએ છીએ, એથી કેવળ સંસ્કાર રૂપી સંપત્તિ જમાવીએ છીએ. જો આ સંપત્તિ સદ્સંસ્કારોની હશે તો આપણા જીવન વિકાસના માર્ગ તરફ આપણને લઈ જવામાં તે અશ્વણી બનશે અને જો તે સંપત્તિ અસદ્-સંસ્કારોની હશે તો જીવનને પતનની ઊંડી ખીણમાં લઈ જનારી બનશે. જેમ એક વેપારી સાકારના વેપાર બાદ નફા તોડાનો હિસાબ કરે છે અને અંતિમ એક જ આંકડો જોઈ તે સમજી લે છે કે વર્ષભરની ખાતાવહી નફા દેખાડે છે કે નુકશાની ?

તે અંતિમ એક આંકડાની જેમ માણસના સંસ્કારોનું તિ. તે. ૭

[૨૨]

આળસરોગની દવા શરીરશ્રમ

સત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણના સામંજસપથી જ આ સૃષ્ટિની રચના છે. ન્યારે સત્વગુણનો પ્રભાવ તીવ્ર અને છે ત્યારે અંતરાત્મા ઉન્નતિ તરફ ગતિ કરે છે અને ન્યારે તમોગુણનો પ્રભાવ પોતાનો રંગ દેખાડે છે ત્યારે અંતરાત્માની ચારે બાજુ આળસ, અકર્મણ્યતા વગેરે રોગ ઘેરાઈ જાય છે.

આજ સમાજમાં આળસુ લોકોનો એક વર્ગ જ બની ગયો છે. આ લોકોએ આળસને બહુ જ ઊંચા સ્થાને બેસાડી દીધી છે; ને, શરીરશ્રમ તરફ ધૃણાત્મક દ્રષ્ટિથી જોવા માંડ્યું છે. વાસ્તવમાં આળસ એક રોગ છે; ને શારીરિક મહેનત તે રોગથી બચાવનારી એક દવા છે. પણ એનાથી અધિક દુર્ભાગ્ય બીરુ' ક્યું હોઈ શકે કે એ રોગથી લોકો પ્રેમ કરવા લાગ્યા છે. એવા લોકોના શરીર પર આળસની ધૂળ ચઢતી જાય છે. તેઓ દિન પર દિન શરીરે મોટા થતા જાય છે, પણ એ

સ્થૂલ શરીર કોઈ ઉપયોગનું નથી. પોતાના હાથે એક ખાલો ખાલી લરી પીવો પણ એમને માટે અપમાની વાત મનાઈ રહી છે. એમને સ્નાન કરાવનારાં, ઝેનું ઘરસ્વયં કરનારાં, એનાં કપડાં ધોનારાં અલગ અલગ માણસ હોય છે. કે જેમને આ લોકો પૈસાથી ખરીદેલા નોકર સમજે છે. એવા તથાકથિત નોકર અને મજૂર એટલો વધારે શ્રમ કરવા લાગ્યાર બને છે કે તેમના શરીર ઘસાઈ ઘસાઈ ગળવા માંડે છે. આ શ્રમિ-દોને ન વાંચવા-લખવાનો અવસર મળે છે અને ન પોતાના જૌદિક વિકાસના મોકા ઉપલબ્ધ થાય છે. સવારથી રાત સુધી તેઓ શ્રમ કરે છે તથાપિ સારી રીતે શુન્દરાન ચલાવવાનાં સાધનો પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી.

આળસુ લોકોનો તથાકથિત પ્રતિષ્ઠિત વર્ગ કહે છે :
'અમે અમારો વળત એવાં વ્યર્થ કામોમાં શા માટે બરબાદ કરીએ ? અમે તો રાત દિવસ માનસિક શ્રમ કરીએ છીએ. એથી અમને શરીરશ્રમની કોઈ જરૂર નથી.'

એમનું આ કથન કેટલું અર્થહીન છે ? જો તેઓ માનસિક અને જૌદિક શ્રમ કરે છે તો બોજન પણ માનસિક અને જૌદિક જ કરવું જોઈએ. જાધા લોકો માનસિક શ્રમ કરવા માંડ્યો તો અનાજ ઉગાડ્યો કોણ ? આ પ્રકારની સમાજરચના સર્વથા અર્થજ્ઞાનિક અને અસંતુલિત છે. કેમકે એવા સમાજમાં અમુક લોકોનાં શરીર બેકાર બની જાય છે; અને અમુક લોકોના મગજની શક્તિનો ઉપયોગ જ નથી થતો. પ્રકૃતિએ જાધા લોકોને બુદ્ધિ તથા શરીર બંનેનો પર્યાપ્ત ઉપયોગ થવો જોઈએ.

આળસુ લોકોએ પોતાનાં બૌદ્ધિક-ચક્ર એવી રીતે ચલાવ્યાં છે કે શરીરશ્રમનું કોઈ મૂલ્ય જ નથી રહ્યું. જો શરીર અને બુદ્ધિને સમાન મૂલ્ય આપી કાર્યની વહેંચણી કરવામાં આવે તો તે અવાસ્તવિક ન લેખાય. પણ બૌદ્ધિક શ્રમ કરીને એક વ્યક્તિ મોટર, બંગલા, રેડીયો, ટેલિવિઝન ઇત્યાદિ સમસ્ત સગવડ મેળવી લે છે, જ્યારે શરીર શ્રમ કરનારાને પેટપૂરતાં દાળા રોટી પણ નથી મળતાં. જો બૌદ્ધિક શ્રમ કરનારાને એક દિવસના પારિશ્રમિક હજારો રૂપિયા અપાય છે તો બીજા બાળુ શરીરશ્રમ કરનારાને એક દિવસના પારિશ્રમિક એકાદ જો રૂપિયા અપાય છે. આ રીતે એક ભયંકર અસંતુલન આ સમાજમાં પેદા થયું છે. અને આ અસંતુલનના કૃપા સ્વરૂપ આળસની ખીમારીએ સમસ્ત સમાજમાં પોતાનો પાલાતી ગંત પ્રસાર્યો છે.

આજના શિક્ષણે પણ આ આળસની ચારી પેઠે સાંભળાવેલાની જવાબદારી લીધી છે. આજના વિદ્યાભ્યાસ, કોલેજ અને યુનિવર્સિટીઓ શરીરશ્રમ તરફ ધ્યાન કરનારાઓનાં કારણનાં બની ગયાં છે.

આ કારણનામાં તૈયાર થયેલા યુવક કેશન અને આળસની નાજી નાજી રીતે અલગ થાય છે. તેઓ બેકાર ચર્કાના રત્નક કન ચોરો છે. તેમને એવાં કામ નેતરો છે, જેથી શરીર વળીનિ પાડેલા ન પડે. શરીરને તરતીક ન થાય, કામ એકદિનમાં બેસી પડી કરવા અસાધ્ય કરે. એવાં કામ આજની નથી ચળવળ, ત્યાંસુધી તેઓ બેકાર મનાય છે.

આજસ રોગનો દવા શરીરશ્રમ

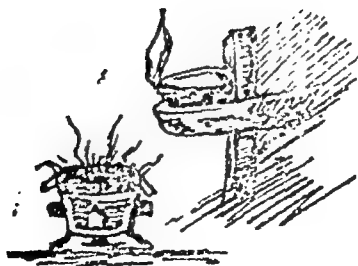
વાસ્તવમાં સમાજમાં કામનો કોઈ તોટો નથી; જો શરીરનો પસીનો પાડવાની અને મહેનત કરવાની તૈયારી હોય. પણ આ કોલેજો અને વિશ્વવિદ્યાલયોમાં આ પ્રકારની કોઈ કલા શિખવવામાં નથી આવતી; શરીરશ્રમ તરફ પ્રેમની લાવના ઉત્પન્ન કરવામાં નથી આવતી. જ્યાં કામ બહુ જ જોઈએ હોય તે મંગલતર વધારે હોય ત્યાં જ બંધાની નજર નય છે. આવી પૂંછવાડી મનોવૃત્તિને લીધે આજસનો રોગ ફાટી ન નીકળે તો બીજું શું થાય ?

આજસનો રોગ બીજા અનેક શારીરિક રોગોને આમંત્રણ આપે છે. ભૂખ ન લાગવી, નિદ્રા ન આવવી, આદિ બીમારીઓ આજસની મોટી બીમારીના નાના લક્ષણ છે. આ બીમારીઓથી બચવા માટે વ્યાયામ, હરવું-ફરવું વગેરે શરૂ કરવાં પડે છે. કોઈને કોઈ પ્રકારે પણ શરીરશ્રમનો આશ્રય લેવો પડે છે. શરીર મજબૂત છે તો શ્રમ કરવો જ પડશે. પછી સમાજ માટે ઉપયોગી શરીરશ્રમ કેમ ન કરવો ?

શરીરશ્રમમાં જ સમય નય છે, તે વ્યર્થ જતો નથી. એનાથી ઉત્તમ આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. બૌદ્ધિક શ્રમ માટે જાગી મળે છે. વિચાર શુદ્ધ થાય છે. અનેક સાહિત્યકાર, વિચારક અને શુદ્ધિભવી મનુષ્યો પેટની બીમારીથી પરેશાન રહે છે. તેઓ ખુદ્દા તડકામાં કે હવાથી ભરેલી પ્રકૃતિની ગોદમાં મહેનત કરશે તો એમનું સ્વાસ્થ્ય સુધરી જશે; ને વિચારો પણ તેજસ્વી થશે. હજારો રૂપીઆ દાકતર અને દવા પાછળ ખર્ચ કર્યા વગર શરીરશ્રમની દવાનો સહારો લેવા જે ને સ્થાયી લાભ થશે.

તરેક દ્રવિડી શરીરગમનું અભ્યુષિત પ્રવૃત્તિ છે. આગમ અને અપરમિયતા સમાજની પ્રવૃત્તિમાં વિવિધ પ્રવૃત્તિ દર્શાવે છે. એ દુરમોમાં જમન કરતાં અને આપણાં મન તથા શરીરની શિથિલતા પર વિજય મેળવેલાં એ સમાજની પ્રવૃત્તિ માટે સર્વશ્રેષ્ઠ સેવા છે.

એક એક વ્યક્તિ મળી સમાજ બને છે. જો એક એક વ્યક્તિ આગમ બનતી જશે તો એક દિવસે સમસ્ત આમાનંદક બંધારણ નાંટ પ્રાપ્ત થઈ જશે. આ માર્મિક તથા ને સર્વ કથાનમાં સંબંધી નેષ્ટો.

પ્રેમ કે વાસના ?

પ્રેમ જીવનનો મહામંત્ર છે. પ્રેમ જો ગ્રાણીઓના આંતરિક સંબંધોની ઉત્કૃષ્ટ કડી છે. પ્રેમથી પવિત્ર આ જગતમાં બીજું કંઈ જ નથી. પણ પ્રેમનું વાસ્તવિક રહસ્ય સમજવું બહુ જ કઠિન છે; વાસ્તવિક કદાપિ તૂટતો નથી. અંસાસ્તી દોષ પણ શક્તિ પ્રેમમાં અંતરાય બિલો કરી શકતી નથી. જોયો પ્રેમ સ્વાર્થપરાયણતાથી બહુ જ દૂર રહે છે. એવા પ્રેમમાં વિકાર અને વાસના માટે દિગ્વિત માત્ર પણ સ્થાન નથી.

આજ કાલ તો પ્રેમના સ્થાન પર અધિકાંશન : રાગમૂલક વાસનાના જ દર્શન થાય છે. વાસનામાં અતૃપ્તિ છે, અસંતોષ છે. સ્વાર્થપદુતા છે. પ્રેમમાં તૃપ્તિ છે, સંતોષ છે અને સમર્પણની ભાવના છે. વાસનામાં ચૌન આકર્ષણ અને પૈશ્વિકતા હોય છે. જ્યારે શુદ્ધ પ્રેમનો સંબંધ કેવળ આંતરિક ભાવનાઓથી જ હોય છે. શુદ્ધ પ્રેમની ઉપાસના પોતાના પ્રેમપાત્ર માટે સર્વસ્વ-દાન કરી દે છે; પોતાનું સંપૂર્ણ જીવન અર્પણ કરે છે. ને એના બદલામાં પ્રતિદાનની અપેક્ષા નથી રાખતી. હું જેનાથી પ્રેમ કરું છું, તે પણ મારાથી પ્રેમ કરે, એવી આકાંક્ષાથી તે મુક્ત રહે છે. એવા નિર્લિપ પ્રેમોપાસક જ પ્રેમ-નગરીના અધિકારી બની શકે છે.

એવા સાચા પ્રેમના કેટલાંક ઉદાહરણો આપણને મળે છે. પહેલું ઉદાહરણ તો રાજુલ અને અરિષ્ટનેમિનું.

રાજુલ અને અરિષ્ટનેમિ બંનેના પ્રેમે મહાન આરિત્રિક પવિત્રતાનો દ્રષ્ટાંત જગતની સામે મુક્યો. એ પ્રમાણે ચંદનખાળા અને મહાવીરના પ્રેમે ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક પરંપરા નિર્માણ કરી. મીરા અને શ્રી કૃષ્ણના પ્રેમની ઘટનાથી કોણ અપરિચિત છે ? મીરા શ્રી કૃષ્ણના પ્રેમમાં એટલી સ્ત્રીવાની હતી કે તે ઝેરના ખાલાને પણ પાણી પેકે પી ગઈ. બસ, મીરા માટે આ સૃષ્ટિમાં શ્રી કૃષ્ણ સિવાય બધું જ સારહીન હતું. આવા પ્રેમનાં મહાન દ્રષ્ટાંતો ઇતિહાસમાં કેટલાય મળે છે. જે વાંચી પ્રેમની વાસ્તવિકતાને આપણે સમજી શકીએ છીએ. જે પ્રેમ વ્યાપક ન બનતાં કેવળ શારીરિક આકર્ષણયુક્ત હોય છે, તેને પ્રેમ કહેવો એટલે પ્રેમ શબ્દ સાથે અન્યાય કરવા બરાબર છે.

પ્રેમ જેવી પવિત્ર વસ્તુને વાસનાના વિષમય રંગમાં રંગવી નિતાંત બુદ્ધિહીનતા છે. જે પ્રેમપાત્ર શરીરથી બહુ જ દૂર છે અથવા આ સૃષ્ટિમાં છે જ નહિ. પ્રેમભ્યોત અંતર માનસમાં નિરંતર જલતી રહે છે. એક વાર જત્યા પછી તો કદાપિ જુગાતી નથી. પ્રેમમાં નાના મોટાનો ભેદ નથી, રૂપ રંગનો ભેદ નથી. એ તો સર્વ માટે સમાન છે.

‘મારું’ પ્રેમપાત્ર પાપી છે, તોપણ એનાથી મને ધૂણા નહિ થાય. બદકે મારા વિશુદ્ધ પ્રેમની શુદ્ધ હવાથી એનાં પાપ પી જખ્ખોને રૂઝવાની હું કોશીશ. કરીશ. પ્રેમીની આવી

જરૂર ભાવના હોવી જાઈએ. પ્રેમમાં ને સંશય-સંદેહ માટે કોઈ સ્થાન નથી. સંદેહે જ પ્રેમનો મહાન હુશ્મન છે.

જેના હૃદયમાં પવિત્ર પ્રેમે એક વાર સ્પર્શ કર્યો છે, તેનું હૃદય અત્યંત વિશાળ અને વ્યાપક બની જાય છે. એના મનમાં સંઘિના કોઈ પણ પ્રાણી અને કોઈ પણ પદાર્થ તરફ કૃષ્ણ ઉત્પન્ન થતી નથી. પછી આ ધરતી પર ન એનો કોઈ હુશ્મન હોય છે ને તે કોઈનો શત્રુ રહે છે. જેનું હૃદય પ્રેમના સંપર્કથી એક વાર પણ સિંચાયું છે, એના હૃદય પર દ્રેષની પ્રાણી છાયાનાં પ્રતિબિંબ સુદ્ધાં ટકી શકતાં નથી.

આ વિશાળતાના મહત્ત્વનું દર્શન કરી ઈસા મસીહ પ્રેમને ઈશ્વરનું સ્થાન આપ્યું. જેનું હૃદય પ્રેમ-રસથી છલકાઈ રહ્યું છે, એના એક ગાલ પર કોઈ તમાચો માર્યો તો તે બીજી ગાલ તમાચો મારનારાની સામે ધરી દેશે. પણ પોતે કોઈ પર હાથ ઉઠાવી પોતાના અંતરમાં પ્રતીક્ષ પ્રેમની ન્યોતનું અપમાન નહિ કરે. આ છે પ્રેમનો અપરિમિત પ્રભાવ !

આજ તો પ્રેમને અનેક સાંસારિક સંબંધોમાં બાંધી એના માત્રા સ્વરૂપને ભુલાવી દેવામાં આવ્યું છે અને આ પ્રકારે પ્રેમના અલગ અલગ સ્વરૂપ તથા માપદંડ બિલાં કરવામાં આવ્યાં છે. માતૃ-પ્રેમ આદિ જાત જાતના સંબંધોને પ્રેમની સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. એ બધા પ્રેમ કરતો એના આધાર

પરંતુ સાચો પ્રેમ આ કર્તવ્યોથી પણ અધિક ઊંચી કક્ષાએ રહેલો છે તે ન પરિવારમાં બંધાય છે ન જાતિમાં બંધાય છે, ન દેશમાં બંધાય છે. પ્રેમ બંધન-મુક્ત હોય છે, પ્રેમ તો અંતર માનસની એક હાક છે. જે સમસ્ત દીવાલો અને અન્ય સીમાઓને ઓળંગી સૃષ્ટિના કોઈ પણ ખૂણામાં પ્રતિ ધ્વનિત થઈ શકે છે.

આજકાલના સિનેમાઓમાં, નવલકથાઓમાં ને નવલિકાઓમાં જાત જાતના પ્રેમપ્રસંગ દોરવામાં આવે છે. એ બધા પ્રસંગોએ યુવકોના મગજને ભ્રમિત કરી દીધું છે. ચૌનઆકર્ષણ તથા સ્ત્રી પુરુષોના પૈથિક સંબંધથી પ્રેમ શબ્દને ભેડી દેવામાં આવ્યો છે. આજ ન્યાં બુદ્ધિ ત્યાં વાસનાગ્રસ્ત યુવક-યુવતીઓ પ્રેમનાં નાટક ભજવતાં નજરે પડે છે. પણ તેઓએ કંઈક ગંભીર બની પોતાના પ્રેમની પરીક્ષા કરવા એટલું જોવું જોઈએ કે એમનો આ પ્રેમ કેવળ વાસના જ છે કે બીજું કંઈ ?

જો તેઓ થોડા ઊંડાણમાં ઉતરશે તો તેમને અવશ્ય સત્યનાં દર્શન થશે. ન્યારે તેઓ પ્રેમની પવિત્રતાનો અનુભવ કરશે, ત્યારે તેમને પ્રેમ અને વાસનાના ભેદ પણ તરતજ સમજાઈ જશે. અસલી ધી અને વનસ્પતિ ધીની જેમ ઉપર ઉપરથી પ્રેમ અને વાસનામાં થોડી સમાનતા નજરે પડે છે, પણ અસલિયત સામે આવતાંની સાથે જ બંને વચ્ચેના અંતરનું સ્પર્શસ્થ તત્કાળ પ્રગટ થઈ જશે.

પરિવર્તન યુગ

પુરાણી વસ્તુ સદૃશ કાયમ નથી રહેતી. સમય બદલે છે; યુગ બદલે છે; એની સાથે જ સામાજિક રૂઢિઓમાં પણ ફેરફાર થાય છે. કોઈ એક જ પ્રણાલિકાને પકડી અનંત કાળ સુધી ખેંચી જઈ શકાતી નથી. એક યુગમાં જે પ્રણાલિકાને આરી સમજી અંગીકાર કરવામાં આવે છે, તે જ પ્રણાલિકાને નવા યુગમાં અમાપ્ત કરી દેવા આંદોલન થાય છે. ભલે થોડા મૂળભૂત સિદ્ધાંત ચિરંતન-કાળ સુધી એક સરખા રહે છે-જેવા કે સત્ય; અહિંસા આદિ કદાપિ બદલતા નથી. તે સદૃશ સ્વીકાર્ય રહે છે; ને રહેશે. પરંતુ સામાજિક તથા રાજનૈતિક પરંપરાઓમાં નિત્ય પરિવર્તન થતું રહે છે.

આજના યુગમાં પ્રાચીન સામંતવાદી, સામ્રાજ્યવાદી અને વિસ્તારવાદી શાસન-નીતિ તરફ ધૃણાની નજરથી નિર-

આજના જનતાંત્રી સંસ્થામાં જાણે કે કોઈ જીવન સંસ્થાને ઉપનિષદ જનતાની જેમ પર પાતાની સત્તા નાખતી, તે આજના યુગમાં જનતાને મનાય છે. જાણી જ આજના યુગનો આગ્રહ છે, એવી જ સીમાથી જુનામ સંસ્થાઓના આગ્રહ થઈ ગયા.

અંગ્રેજો ગયા. બારણીના જનતાને પોતાનો આરામ પ્રબંધ પોતાની કમિયનનાર નવાજનાં આગ્રહ મળ્યો. જે નાના નાના અનેક સંસ્થા પ્રાચીન કાળથી અસ્તિત્વમાં રહ્યા હતા; તેઓ પોતાપોતાના સંસ્થાનું ઉત્થાપન કરી હવે એક નાગરિક પેઢે રહે છે. સંસ્થાના પુત્ર જ સંસ્થાથી, એ પ્રાચીન પરંપરા હવે સમાપ્ત થઈ છે.

આજના યુગમાં પ્રાચી પૂંજીવાદની જડ સુદાં ખડાસ થવા માંડી છે. જનતા થોડાક પૂંજીપતિઓની તિજોરીઓમાં સમાજનું તમામ ધન બંધ થાય, એનાથી વિરુદ્ધ છે અને સમાજવાદ તથા સામ્યવાદની આગ આરે તરફ સળગી ઊઠી છે. સમાજની સંપૂર્ણ સંપત્તિ પર થોડાક લોકોનો નહીં, પણ સમસ્ત સમાજની માલિકી છે. આ સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન આજના નવા વિચારકોએ કર્યું છે.

ભારતમાં જમીનદારી પ્રથા સમાપ્ત કરી નાંખાઈ; ને ખેડૂતોને વ્યાપક અધિકાર દેવામાં આવ્યો. પ્રાચીન યુગમાં એ વ્યક્તિઓને અતિશય માનની નજરથી જોવામાં આવતી હતી; જે કોઈ પણ રીતે કરોડોના સ્વામી બની જાય. પણ આજ કાળાબંતર અને નફાખોટી કરી પૈસાદાર બની જનારાઓ તરફ અપમાનસરી નજરથી જોવામાં આવે છે.

આધ્યાત્મિક મૂલ્યોને સર્વથા વિસારે પાડ્યું છે. એનું પરિણામ એ ઉપલબ્ધ થયું છે કે આજના મનુષ્યની પ્રગતિશીલ વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિ દુનિયાને વિનાશના પથે લઈ જઈ રહી છે. વિજ્ઞાનની સાથે લૌતિક-જીવનની સિદ્ધિના લક્ષ્યે જ હિંસા યુદ્ધ અને આજુ શસ્ત્રોને જન્મ આપ્યો છે. ને વિજ્ઞાન પર આધ્યાત્મિક મૂલ્યોનું નિયંત્રણ રહે તો આજ સમય સૃષ્ટિમાં જે અધાધુધી ચાલી રહી છે, તે ઘણુભરમાં ખલાસ થઈ જશે.

હજી આપણે લૌતિક-વસ્તુઓની પૂર્ણ રૂપથી ઉપેક્ષા કરી શકતા નથી. જ્યાં સુધી આપણા લૌતિક-શરીર કાયમ છે, ત્યાં સુધી લૌતિક વસ્તુઓની અપેક્ષા રહેવાની જ. આધ્યાત્મિક ગુણોનો, આત્મ-ચેતનાનો અને સાધનામય જીવનનો આધાર આ લૌતિક શરીર જ છે. પણ ને લૌતિક સામ્રાજીઓને જ બધું માની લેવામાં આવે અને આધ્યાત્મિક ગુણોને સર્વથા ભૂલવી દેવાય તો સંસારમાં અસંતુલન પેદા થઈ જશે. હવે તો લૌતિક પ્રગતિ પર આધ્યાત્મિક ચિંતકોનું નિયંત્રણ અત્યંત જરૂરી છે.

આજનો યુગ સંક્રાંતિકાળમાં વીતી રહ્યો છે. પુરાણી પરંપરાઓ તૂટી રહી છે. અને નવી પરંપરાઓ સંપૂર્ણ રીતે ફેલાતી જાય છે. માટે આવા સમયમાં જ સર્વથી વધારે સાવધાન રહી સમાજ-ચેતનાનું નિર્માણ કરવું આવશ્યક છે. ને આ સમય મજબૂત મૂળ રૂપાયું તો ભવિષ્યનો ભવ્ય મહેલ ઉપસ્થિત કરવામાં કોઈ કઠિનતા નહિ રહે.

જીવવાની કળા

જેણે જન્મ લીધો છે, તેણે જીવન જીવવાનું જ છે.

એક સૂક્ષ્મ ક્રીડીથી માંડી એક અતિ સ્થૂળ હાથી સુધીનાં બધાં પ્રાણી આ ધરતી પર જીવવા માટે બાધ્ય છે. મનુષ્ય પણ જીવે છે. એક એવી વ્યક્તિ-જેની પાસે બુદ્ધિ નથી, ધન નથી, ઘર નથી, ખાવા પૂરતી રોટી છે, તે પણ કોઈ ને કોઈ રીતે પોતાનું જીવન વ્યતીત કરે જ છે. તે એટલા માટે નથી જીવી રહ્યો કે જીવવામાં કોઈ રસ કે આનંદ એને મળે છે. બદલે તે એટલા માટે જીવી રહ્યો છે કે એનું મૃત્યુ આવ્યું નથી.

મનુષ્યના જીવનનું મહત્ત્વ શું છે, એનાથી તે મનુષ્ય સર્વથા અનલિપ્ત છે. બીજી એક વ્યક્તિ પાસે બુદ્ધિ છે, ધન છે, જીવન ચલાવવા માટે બધાં સાધનો છે, છતાં એને પોતાના જીવનમાં કોઈ રસ કે આનંદ કે સુખ નથી. એને તો જીવન એક ભાર રૂપ છે. તે પોતે પોતાને ઘર-પરિવાર તથા વેપારની સમસ્યાઓમાં એટલો પ્રવૃત્ત, થયેલો જણાવે છે, જેવી રીતે

અર્થાત્ : વિવેકથી ચાલો, રોકાવ, સુઓ, ખાઓ અને બોલો. જે આ બધાં કામોમાં વિવેક ટકી રહેશે, ખાવા અગાઉ બોલવા અગાઉ, ક્યાંય જવા અગાઉ એટલું સોચો કે હું જે ખાઈ રહ્યો છું, જે બોલી રહ્યો છું, જ્યાં જઈ રહ્યો છું; એનાથી મારા જીવન પર શો પ્રભાવ પડવાનો છે. આ પ્રકારનું ચિંતન, આ પ્રકારનો વિવેક જ જીવવાની સાચી કળા છે.

ઘણા ધનવાનો સવારથી રાત સુધી નોટોનાં બંડલ ગણતા રહે છે. પણ તેઓને ન પરિવારનું સુખ, ન ખાવા પીવાનું સુખ હોય છે. તેઓ ન રાતે સારી રીતે સુઈ શકે છે. ને ન શાંતિથી મન ણહિલાવી શકે છે. સ્નાન ઘરમાં પણ એનો ટેલિફોન બગ્ગર-ભાગની તેજ મંઠીની બગ્ગર આપતો રહે છે. એમનું મગજ બગ્ગર ભાવ સાથે ચઢતું ઉતરતું રહે છે. આવી હાલતમાં અઢ્યક્ષ ધન આખરે શા કામનું ? આ ભાંકર દોલબની આગમાં એમના જીવન બળી જાયે રાખ બની જાય છે !

ઘણા લોકો બહુ બીમાર ફાંખી દેાય છે. સવારથી સાંજ સુધી એમના મગજનો પારો સાવમા આરામાન પર ચડેલો રહે છે. જે રોટલી ચઢેજ બળી ગઈ દેાય તેા ફાંખ, જે ગાજમાં ચઢેજ બીંડું વાપરે પત્રી ગયું દેાય તેા ફાંખવાડી ગઈએ તે ફાંખ બાળકથી વાડુ ફાંખે બાળ ફાંખ દેાય તેા ફાંખે... આવા રોટી ઘરને નવા માથા પર ઢાળી જાય છે. મેંજો ને નહીં આપણ કે મનુષ્યના આત્મીય જીવનના દાંત શા દેાય છે. મેંજોના ફાંખેના વાડુ ગાજ મેંજોના બાળકોના આ દાંતે. એ મેંજો ફાંખેના ફાંખે અને બાળકોના ફાંખે ને

તો તેમના પોતાના હવન કેવાં મુજી બની જાય, એની કોઈ કલ્પના નથી.

અનેક લોકો અભ્યસરૂ અને આગમ્યનાં બંધનમાં એવાં બંધ થયા હોય છે કે તેઓ પરનો ખીલવોનો વિશ્વાસ જ હી જાય છે. તેઓ અભ્યસરૂ કોઈ કામ જ નથી કરતા. નથી ઉડતા અભ્યસરૂ. નથી ખાતા અભ્યસરૂ. નથી પાંચતા લખતા અભ્યસરૂ. નથી મુતા અભ્યસરૂ. અભ્યની એમની સામે કોઈ દિગ્ભવ જ નથી હોતી. તેઓ પોતાની જ અભ્યસરૂમાં પોતે દુઃખી અને પરેશાન રહે છે. બે તેઓ કમ બદ્ધતાપૂર્વક પોતાના હવનનો કાર્યક્રમ ચલાવે તો હવવાનો વાસ્તવિક આનંદ તેમને મળી શકે છે.

ઘણાં ખરાં લોકોના સ્વભાવમાં ચિંતા કરવાની આદત હોય છે. નાની નાની બાબતો માટે તેઓ મનમાં ને મનમાં ચિંતા કરતા રહે છે; ને અચળતા રહે છે. કોઈ પણ સ્થિતિ પર ગંભીરતાથી સોચવા તથા પગલાં ભરવાને બદલે તેઓ મનને ઉદાસીનતા-ચિંતાના કૂપમાં ઉતારતા રહે છે. આવા લોકો ઈર્ષાના રોગાણુઓથી પણ ઘેરાઈ જાય છે. ખીલવોની ઉન્નતિ માટે કોઈ પ્રયત્ન તેઓ કરતા નથી.

કેટલાંક લોકો પોતાની આજીવિકાની પાછળ ધાણીના બળદની જેમ સર્વદા ચક્કર કાપતા રહે છે. તેમના હવનમાં નૃત્ય, ગીત, વાદન, અધ્યયન, સ્વાધ્યાય, ચિંતન-મનન, મનોરંજન, વ્યાયામ, ક્રીડા વગેરે ખીલ કોઈ પ્રવૃત્તિ માટે કોઈ સ્થાન નથી હોતું.

[૨૬]

હવનમાં પ્રહાર્યનું સ્થાન

મીનવ હવનમાં પ્રહાર્યનું અત્યંત ઉચ્ચ સ્થાન હવનની હામગતી નૌકા માટે પ્રહાર્ય જ ઉચિત મુકાન છે. આ વૃત્તથી હવનમાં અને વિચારમાં સંતુલન રહે છે. ઋષિઓએ પ્રહાર્યનો મહિમા ગાતા ઉચ્ચ સ્વરે ઘોષણા કરી:

वह्नचर्येण तपसा देवा मृत्युमुपाव्रतः
અર્થાત્-પ્રહાર્ય રૂપી તપશ્ચર્યાના માધ્યમથી દેવતા-

ઓએ મૃત્યુ પર વિજય મેળવ્યો.

માણસની મહાનતા એના વિવિધ સૌખ્યસાધનોને લીધે નથી. જલ્દે એનું હૃદય, એની ભાવનાઓ અને એના ચિન્તન-પ્રકાર કેટલી વિશુદ્ધિથી ભરેલાં છે; કેવાં પવિત્ર છે, તે પર નિર્ભર છે.

હિન્દુસ્થાન ભૌતિક સમૃદ્ધિની તુલનામાં અમેરિકા, ચૂંદ્રોપ તથા રૂસ જેવા દેશોથી જાડું પાછળ હોવા છતાં પોતાની પવિત્ર સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓને લીધે આજ આખી દુનિયામાં પોતાના સિદ્ધાંતોની પ્રતિષ્ઠા પ્રસારી રહ્યો છે. એટલા માટે મહાનતાનો માપદંડ અથવા કસોટી બાહ્ય સમૃદ્ધિ છે; પણ આંતરિક ચરિત્રની પવિત્રતા છે. તેથી જ પ્રત્યેક તુષ્ટે પોતાની પવિત્રતા બાળતમાં ખૂણ જ સાવધાન રહેવું તેમજ આંતરિક પવિત્રતાનું જ ખીલ્લું નામ પ્રહાર્ય છે.

પ્રહસ્યારી પાસે અપરિમેય શક્તિ અને અનંત તેજ-
સ્વિતા હોય છે, એમના જીવનમાં ભય, સંદેહ અને આતંક
માટે કોઈ સ્થાન નથી રહેતું. અપરિમિત આત્મગણ પ્રાપ્ત
કરવાનું અમોઘ સાધન પ્રહસ્યર્થની સાધના અને ઈન્દ્રિય-
ગ્રન્થ વિકાસ પર વિજય પ્રાપ્ત કરવો.

પ્રહસ્યારીનું સંપૂર્ણ જીવન સાધનામય હોય છે. તે
સર્વપ્રથમ પંચેન્દ્રિય વિષયો પર નિયંત્રણ સ્થાપિત કરે છે.
કગામ વગરનો અન્ન જે રીતે ઇતસ્તતઃ ભટકે છે, તે રીતે
જ અસંયમી મનુષ્યની પંચેન્દ્રિયો ભટકતી રહે છે; શબ્દ,

રસ, ગંધ અને સ્પર્શની અનુકૂળતાઓ દૃઢતી રહે છે.
પરંતુ પ્રહસ્યારીનું બોલવું, ખાવું, જોવું, ચાલવું વગેરે સર્વ
ઈર્ષ સ્વાભાવિક અને સમગ્ર સંયમ ઓતપ્રોત રહે છે.
તે સાર્વિક ભોજન કરે છે. જીવવા માટે તે ભોજન કરે છે.
ભોજન માટે તે જીવતો નથી. અસ્વાદ્યવૃત્તિથી તે ખાય છે.
મનને તે સ્થિર રાખે છે. ઈન્દ્રિય નિગ્રહ કરતો રહી નિરંતર
પઠન-મનન-ચિન્તનમાં તન્મય રહે છે.

આ રીતે લ્યારે તે સ્થૂલ અને બાહ્ય જીવનને કઠોર
નિયંત્રણમાં રાખે છે, ત્યારે તેનું મન પણ સ્થિર, શાન્ત
અને નિવિકાર ણની રહે છે.

જેની પાસે ચરિત્રની સમૃદ્ધિ નથી; પ્રહસ્યર્થનું તેજ
નથી. ને ભૌતિક દૃષ્ટિએ અત્યંત સમૃદ્ધ હોવા છતાં કંગાલ
છે. કેમકે વાસ્તવિક સમૃદ્ધિ આત્મ-શુદ્ધિનો વિકાસ અને
આન્તરિક પવિત્રતા જ છે.

પ્રશ્ન-૧૦૦.

‘સમય ખરું જ સમયવાન છે, એટલે નહીં ! તમે તમારો સમયનો કેમ નુકા કરો છો ? આ સમયવાન સમયનો દુરુપયોગ કેમ કરો છો ? જીવન તો એકે એક પ્રકારમાં બચાવે બનેલું છે, એકે એક કાર્ય તે તીવ્ર રત્ન છે, તીવ્ર ગમેકી કામ પાત્રી આવતાની જ નથી. માટે જ સમયને બચાવ ન કરો ! તમે સમયની કિંમત ક્યારેય નથી કરી. તમે ભૌતિક સમૃદ્ધિ માટે જ કાર્યવશ થઈ રહ્યા છો ને ધન એકઠું કર્યું ગયા છે.

સંપત્તિ એકઠી કરવામાં સમય વ્યતીત કરતા રહ્યા, ભોગ-વાસનામાં લિપ્ત થઈ પોતાનો કિંમતી સમય ગુમાવી દીધો; પણ આ સમયનું વાસ્તવિક મૂલ્ય ન સમજ્યા. આ મૂલ્યવાન સમયનો વાસ્તવિક ઉપયોગ પણ ન કર્યો.’

જિજ્ઞાસુ પૂછે છે :

‘સમયની કિંમત શી છે ? સમયનો વાસ્તવિક ઉપયોગ શો છે ? દૂંકું જીવન છે. દૂંકું આયુષ્ય છે. આવા દૂંકા સમયમાં ખૂબ ધન કમાઈ લઈએ; ખૂબ ઐશી-આરામ કરી લઈએ; મૌજ શોક કરી લઈએ ! લોગોનો આનંદ ઉઠાવી લઈએ. એ જ જીવનની સાર્થકતા છે. એ જ દુનિયાનો આનંદ છે. એ જ તો સમયની કિંમત અને એનો

સંદુષયોગ છે. ને આ સર્વ ક્ષણ નહિ કરીએ તો ક્યાં કરશું ?

શુભે પુનઃ કહે છે :

‘ઓ ભોળા શિષ્ય !’

જરા ગંભીરતાથી કોઓ, વિચારો ! તમે જે કંઈ કરી રહ્યા છો, તેનો લાભલાભ કોઓ. શું મનુષ્યજીવનનો હેતુ આટલો સંકુચિત છે ? શું તમારી પ્રવાસ મર્યાદા આટલી નહક છે ? શું આ જીવન જ સર્વસ્વ છે ? તમારે અહીંથી આગળ પાછું જવાનું છે. જે સમય વીતી ગયો, તે પાછો આવવાનો જ નથી.

જા જા વચ્ચે રમણી, ન સા પહિનિવત્તહ ।

અદમ્મં કુળમાણસ, અફલા જંતિ ગદ્ગો ॥

આ સમય બાદુ નિર્દય છે. તે કદાપિ દોષ ઉપર ધ્યા કરતો નથી.

તે જોકે સમયમાં બે વખત શ્વાસ લેવા નથી દેતો. એને ઝાળખનારા વિશ્વ જ હોય છે. એની ગતિ એવી તીવ્ર છે કે એને કોઈ પાછળથી પકડવા હિંમે, તો તે પક્ષમાં સપડતો જ નથી. સમયને જે પિછાને છે, તેને સમય પણ પિછાને છે. સમયનો જે અનાદર કરે છે, તેનો સમય પણ અનાદર કરે છે, ને આગળ જતો રહે છે.’

જિજ્ઞાસુ કરી પૂછે છે :

‘ને આણું છે તો શું કરીએ ? સમયનું મૂલ્ય કેવી રીતે સમજીએ ? એનો સંદુષયોગ શી રીતે કરીએ ?

કયું જોણું કામ છે, જેના વડે સમયની કદર કરી.

શકાય ? ક્યો એવો માર્ગ છે, જે પર ચાલી સમયને ઓળખી શકાય ?

જો ધન-સંપત્તિ, ભોગ-વિલાસ, ઐશ્વર્ય-સમૃદ્ધિ, તમામ વ્યર્થ છે તો સાર્થક શું છે ?

શુરુ ઉત્તર આપે છે :

‘હવનને બે બાબુઓ છે; બે અંગ છે-એક બહિર્મુખ અને બીજું અંતર્મુખ. ભૌતિક સાધન-સામગ્રી હવનની બહિર્મુખ આવશ્યકતાઓ છે અને આત્મ-શુણ્ણના વિકાસ હવનની અંતર્મુખ આવશ્યકતાઓ છે. ભૌતિક વસ્તુઓ ન મળવાથી અસંતોષ, ક્રોધ, દુઃખ, વેદના આદિનો હવનમાં સંચાર થાય છે. ને, એ જ વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ થવાથી અહંકાર, લોભ, આકાંક્ષા આદિ દોષ ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ આત્મ-શુણ્ણની પ્રાપ્તિ માટે સાધના કરનારા સાધકને સદૈવ સંતોષ, શાંતિ, સમાધાન અને નિર્વિકારત્વ પ્રાપ્ત થાય છે.

માટે હે શિષ્ય ! અંતર્મુખ થવાની સાધનામાં તન્મય બનો ! આત્મ-શુણ્ણની પ્રાપ્તિ માટે સમય વ્યતીત કરો ! સમયની સર્વથી અધિક કિંમત આ જ છે. આ જ એક માર્ગ છે, જે પર ચાલવાથી સમયનો સદુપયોગ કરી શકો છો. આ જ એક એવું કામ છે, જેને અપનાવી સમયની સાચી કદર કરી શકો છો.

વિપયાંધ, પાપી અને પ્રમાદી માણસ સમયનું મૂલ્ય નથી સમજતા. વૈરાગ્ય-રત, સંયમી, પ્રભુ-ભક્ત અને સાધનાશીલ માણસ જ સમયનું મૂલ્યાંકન કરી શકે છે.

માનવ જીવનનું ઉત્તરદાયિત્વ

‘નહિ માનુષાત્ શ્રેષ્ઠતરં હિ કિંચિત્’

માનવ-જીવનથી ઉત્તમ આ દુનિયામાં કંઈ જ નથી.

છતાં માનવ-જીવનની પ્રાપ્તિ-માત્રથી જો એવું માની લે કે હવે મને મારી અંતિમ સીમા મળી ગઈ છે ને મારી યાત્રા પૂરી થઈ ચૂકી છે. તો તે નિતાંત જ્રમ જ સિદ્ધ થશે. કારણ કે માણસ જેમ જેમ જીવે ચઢે છે, તેમ તેમ એની જવાબદારીઓ અને ઉત્તરદાયિત્વ પણ વધતા જાય છે.

જેમ એક અપરાધી જો નિરીક્ષક, અધિષ્ઠાતા અને મેનેજર બને છે તો એ કમથી એનું ઉત્તરદાયિત્વ પણ વધે છે. તેમ જો આ પ્રાણી માનવ-જીવનના સર્વાધિક મહત્ત્વપૂર્ણ પદ પર વિરાજીત થયું છે, તો એનું ઉત્તરદાયિત્વ પણ સર્વાધિક મહત્ત્વનું બની જાય છે.

જે રીતે જમીન પર ચાલનારી કેઈ વ્યક્તિ અનાયાસે પદ-સ્ખલિત થઈ પડકાર પડે તો તેને સાધારણ ચોટ વાગશે;

જીવન-સાધવાનાં કલા-ધર્મ

જીવન એક સાધના છે.

સાધનામય જીવન જ સાચું જીવન છે. સાધનાથી જ

જીવવાની કળાનો સંચાર થાય છે. જ્યારે જીવવાની કળા અને સાધનાનો મેળ જલમે છે ત્યારે ધર્મની દિશા પ્રાપ્ત થાય છે. પણ ધર્મની દિશા પ્રાપ્ત કરવી બહુ કઠિન છે.

જ્યારે ધનપ્રાપ્તિ જેવી ભૌતિક પ્રવૃત્તિ માટે પણ મનુષ્યે અથાક શ્રમ કરવો પડે છે; એના માટે યાત્રા કરવી પડે છે, સુખ-દુઃખ વેઠવાં પડે છે; અનેક અથડામણો વચ્ચેથી પસાર થવું પડે છે, ત્યારે જ ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે. ત્યારે ધર્મ જેવા પવિત્ર આધ્યાત્મિક તત્વને પ્રાપ્ત કરવા એ કંઠાર સાધના કરવી પડે તો આશ્ચર્ય શું

જ્યારે ધન જેવી નશ્વર વસ્તુની વશા માટે પણ પાશ્વં મદ્રાન બનાવવાં પડે છે; નિવૃત્તિની ગિર્વાણ કળવી પડે છે; રક્ષકો રાખવા પડે છે; ત્યારે જે ધર્મ જેવી શાશ્વત અને અવ્યયમાત્ર

એવેતિની મુદ્દા માટે પોતાના સંપૂર્ણ હવનને ઉપવન તપશ્ચર્યાના માર્ગે લઈ જવું અને તે તેમાં કશું નિષ્ક્રિય છે? ધર્મ જેવા રત્નની મુદ્દા કેઈ મોટેડું હાથ નથી. આ મમલન જાણમાં પ્રભુ જ પરિવ્ર આધ્યાત્મિક રત્નો છે. દેવ. મુકુ રત્ને ધર્મ. જે માનવ આ રત્નો પ્રાપ્ત કરી લે છે તે મન્યા-જરની વિષય વિપત્તિઓથી મુક્તિ મેળવી લે છે.

ધર્મ જાડું જ પ્રિય શબ્દ છે. આ બીડી અક્ષરમાં તમામ માનવજાતિ માટે એક નવીનતમ આકર્ષણ ભર્યું છે, પણ જે લોકો ધર્મ માટે પોતાનું હવન મુદ્દાં અપર્ણ કરવા તૈયાર છે, તેઓ પણ એ નથી જાણતા કે આખરે ધર્મ શું છે? ધર્મ કેને કરે છે?

ધર્મના નામે હવતરે લાખો માળફ્તો બલિદાન બન્યાં; ધર્મની રાણાના નામે અનેક બચકર મુદ્દાં થયાં: “ધર્મ જાતરામાં છે” આ નારાના આધારે હિન્દુસ્થાનના બે દૃશ્ય પણ થયા. પણ એ શું વાસ્તવિક ધર્મ છે?

આ એક મોટો, જટિલ પ્રશ્ન છે, જેનું અમાધાન દૃઢરૂં જુગ જરૂરી છે.

પાખંડ, કુટિવાદ તથા ક્રિયાકાંડની પાછળ આજનો બહુઅંશ્યક ધાર્મિક વર્ગ ધર્મની વાસ્તવિકતાને ભૂલી ગયો છે. થોડીક સ્વાર્થી વ્યક્તિઓએ જનતાની ડોમળ ધાર્મિક આવનાઓને ઉભરાયી પોતાની મુસદ પાર પાડવાના પ્રયત્નો કર્યો છે. પરંતુ તે તમામ ધર્મ શબ્દનો દુરુપયોગ છે. આત્મ-વિકાસના મહાન રાજમાર્ગ તરફ લઈ જનારા ધર્મ સંબંધમાં

જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ ગયા પછી આ ઉપરનું આવરણ એની રેળે નાશ પામશે.

જીવવાન મદ્દાવીરે અત્યંત સરળ ઢંગથી ધર્મની પરિભાષા કરતા રહી કહ્યું છે: ‘વત્શુ સહાવો ધર્મો’ અર્થાત્-વસ્તુનો સ્વભાવ જ ધર્મ છે. પાણીનો ધર્મ શીતળતા છે. અગ્નિનો ધર્મ ઉષ્ણતા છે. આ રીતે માણસનો જે વાસ્તવિક સ્વભાવ છે. તે જ વાસ્તવિક ધર્મ છે. જ્યાં માણસ અસ્વાભાવિક અથવા અપ્રાકૃતિક જીવન બાબતે પગલાં ભરવા માંડે છે. ત્યાં અધર્મના કાંટા વિખરાયેલા મળે છે.

સ્વભાવમાં ને સ્વશુભમાં નિરંતર રમણ કરવું તે મનુષ્યની મૂળ પ્રવૃત્તિ છે. પ્રેમ કરવો, બીજાઓ પર ઉપકાર કરવો, સેવા કરવી, સાચું બોલવું વગેરે માણસના એવા સ્વભાવ છે, જેમકે સૂર્યનો સ્વભાવ તપવું, ચન્દ્રનો સ્વભાવ શીતલતા છે. જ્યારે મનુષ્ય પોતાના આ સ્વાભાવિક ગુણો તજી બેસે છે, ત્યારે તે પથબ્રષ્ટ થઈ ધર્મ જેવા અમૂલ્ય રત્નને ખોઈ નાખે છે. ને, સંસારચક્રમાં નિરંતર પરિભ્રમણ કરતો રહે છે.

ધર્મની એક બીજી વ્યાખ્યા ભારતીય મહર્ષિઓએ કરી છે:—

“ દુર્ગતી પ્રપતજ્જન્તૂન્ ધારણાત્ ધર્મ ઉચ્યતે । ”

અર્થાત્-દુષ્કર્મોથી દુર્ગતિ તરફ ધસડાતા પ્રાણીને જે રાહી રાખે છે. અથવા તો ધારણ કરી સત્કર્મોના માધ્યમથી સદ્ગતિ તરફ ઉન્નિબળ કરે છે; તે જ વાસ્તવિક ધર્મ છે. કેવી ઉલટ પરિભાષા છે આ!

આ પરિલાપાને હૃદયંગમ કરી લીધા પછી નિશ્ચિત રૂપથી બધી પ્રામક ધારણાઓ ચૂર્ણ થઈ જાય છે, જે આજ ધર્મના નામ પર પોતાનો સ્વાર્થ સાધનારાઓએ જનતામાં ફેલાવી સુકી છે.

ન તો બહારના આડંબરમાં ધર્મ છે; ન મંદિરો, મઠો, સ્થાનકો, મસ્જિદો વગેરેમાં ધર્મ બંધ છે; ન સદ્ગદે, પીંગા ગેરૂઆ વગેરે વસ્ત્રોમાં ધર્મ છે; ધર્મ તો શુભોના વિકાસમાં છે. દુષ્ટમોંથી દુર્ગતિથી બચી સત્કર્મો તરફ, સદ્ગતિ તરફ જવું એ જ વાસ્તવિક ધર્મ છે.

મહાભારતમાં ધર્મના વિશ્લેષણની સૂક્ષ્મતામાં ઊતરી મહર્ષિ વેદ વ્યાસે લખ્યું છે:—

‘યતોઽમ્યુદયઃ નિશ્રેયસ્ સિદ્ધિઃ સ ધર્મઃ ।’

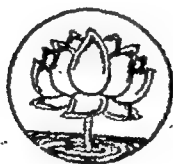
અર્થાત્—જે ઉત્તમ સાધનોથી સમાજનો અભ્યુદય થાય છે અને આત્માને નિશ્રેયસ્ માર્ગની ઉપલબ્ધિ થાય છે, તે જ ધર્મ છે. આપણે એ વિશ્લેષણ કરવું જોઈએ કે આજ જે ધર્મની પાછળ લોકો પાગલ છે, જે ધર્મના નામ પર દેશના દૂંદડા થયા; જે ધર્મના ઓટમાં લાગેા કરેડોના આડંબર અર્થાત્ પરિશુદ્ધ એકઠા થઈ ગયા છે; તે ધર્મથી સમાજનો શો અભ્યુદય થયો? શું તે ધર્મથી આત્માને નિશ્રેયસ્ માર્ગની પ્રાપ્તિ થઈ? જો આ કસોટી પર આજનો ધર્મ બરો ઉતરતો ન હોય તો તેને ધર્મના પવિત્ર શબ્દથી પોકારવાની કોઈ આવશ્યકતા નથી.

આજ પછા આપણી આંતરે ને ધર્મ જાગૃત શરૂ થાય છે

જે માણસ સીધો-સરખો છે, જેના હૃદયમાં દંભ નથી. જેનું હવન નિષ્કલ-નિષ્કાર છે, તેનું હવન શુદ્ધ હોય છે. ને, તે શુદ્ધ હૃદયમાં જ ધર્મ રહે છે. આવી નિષ્કલતામાંથી જ હવન-સાધનાની કલા પ્રગટ થાય છે? તે કલાનું નામ જ ધર્મ છે. ધર્મે સંસારને ધારણ કર્યો, ધર્મે માનવસ્વ-ભાવની પ્રતિષ્ઠા કરી, ધર્મે સમાજને અભ્યુદયનો માર્ગ આપ્યો, ધર્મે જ નિશ્ચેયસની સિદ્ધિનો પંથ દેખાડ્યો, ધર્મે જ નિષ્કલ-વિશુદ્ધ ભાવનાઓની રૂપિ ભાવી કરી, માટે—

‘ ધર્મો મંગલમુષિદ્ધં, અહિંસા સંજમો તવો
દેવાવિ તં નમંસંતિ, જસ્ય ધર્મો સયા મણા ।’

અર્થાત્-ધર્મ ઉદ્વૃષ્ટતમ મંગલ છે, અહિંસા, સંયમ અને તપ જ તે ધર્મના સ્વરૂપ છે. જે વ્યક્તિ આ પ્રકારના ધર્મમાં નિરંતર નિમગ્ન રહે છે, એને મનુષ્ય તો શું, દેવતા પણ નમસ્કાર કરે છે.

સામાજિક જીવનની રીઠી-જન સેવા

મનુષ્ય એક સામાજિક પ્રાણી છે. સામાજિક પ્રાણી હોવાનો અર્થ એ છે કે સમાજથી પોપણ મેળવે છે. સમાજમાં રહેવાને લીધે જ તે જીવિત છે. સમાજ પાસેથી જ એને અન્ન વસ્ત્ર, આવાસ, શિક્ષણ, સંપત્તિ, મનોરંજન વગેરે મળે છે. જ્યારે સમાજથી જ વ્યક્તિ બધું પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે સમાજ પ્રતિ પણ એનું કંઈક કર્તવ્ય અને ઉત્તરદાયિત્વ હોય છે. સમાજ પાસેથી પોતાના માટે બધી વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરી લેવી અને સમાજને પોતાના તરફથી કંઈ પણ ન દેવું, આ જ સ્વાર્થ કહેવાય છે. માટે જો મનુષ્ય નિઃસ્વાર્થ બની સમાજ પ્રતિ પોતાનું કર્તવ્ય નિભાવા ઈચ્છતો હોય તો તેણે નિરંતર સોચવું જોઈએ કે “હું સમાજ પાસેથી ઓછામાં ઓછું શું અને વધારેમાં વધારે આપું.”

આ ઉકેલ ચિંતનનું નામ જ સંક્ષિપ્તમાં જન-સેવા છે; જેને સરળતા માટે આપણે સમાજ સેવા પણ કહી શકીએ.

સમાજસેવા અથવા જનસેવાનો આધાર માણસોના પારસ્પરિક સહયોગ, એક બીજાને મદદ કરવી, એક બીજાનાં સુખ-દુઃખમાં ભાગ લેવો, એક બીજાના દુઃખ-દર્દમાં સહાનુભૂતિ તથા સંવેદના પ્રગટ કરવી ઇત્યાદિ છે. જે આ આધાર તૂટી જાય તો જન-સેવાનો ભવ્ય મહેલ ઘણુભર પણ ટકી શકે નહિ. પ્રત્યેક માણસ સહયોગ ઇચ્છે છે, કારણ કે સહયોગ વગર દુનિયાનું કામ સુંદર રૂપથી નહીં શકતું નથી; થઈ શકતું નથી. જેમ મનુષ્ય શરીરનું પ્રત્યેક અંગ એક બીજાનું પૂરક છે. એક અંગને વેદના થતાંની સાથે જ બીજું અંગ તેને મદદ કરે છે. પગમાં કાંટો વાગતાં જ જેમ હાથ તરત જ પગની મદદમાં કામે લાગે છે. તેમ સમાજની પ્રત્યેક વ્યક્તિ એક બીજાની પૂરક બને, એવા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ.

માણસ જે કપડાં પહેરે છે; તેમાં સમાજની કેટલીયે વ્યક્તિત્વનો સહયોગ હોય છે, ત્યારે તે તૈયાર થાય છે. એક જોડૂત કપાસ ઉત્પન્ન કરે છે; બાદ વેપારી તે કપાસ તૈયાર કરાવી બજારમાં લાવે છે; કપાસને સાફ કરનારા તેમનું કામ કરી તેને સુતર બનાવવા યોગ્ય બનાવે છે. સુતર તૈયાર કરનારી બહેનો પાસેથી તે સુતર શાળ પર જાય છે. આ પ્રમાણે અનેક માણસોના સહયોગ પછી તૈયાર થયેલા સુંદર કાપડને દરજી પહેરવા યોગ્ય વસ્ત્ર બનાવે છે. રંગરેજ અને યોગી સદાં આ કાપડ-બનાવવામાં સહયોગી બને છે.

જગતમાં અનેક પ્રાણી એરીલાં હોય છે; સર્પ, વિંછી વગેરે પણ એરીલાં પ્રાણી છે; પણ સ્વાર્થાધ મનુષ્ય જેટલા એરીલાં પ્રાણી આ સૃષ્ટિમાં કોઈ નથી હોઈ શકતા. તેઓ તેમના કોઈ સ્વજનને નજીવી મદદ કરે છે, ત્યારે પોતાના ઉપકાર ગણાવે છે. તેઓ એટલો પણ વિચાર નથી કરતા કે આ તો એમનાં સામાજિક કર્તવ્ય અને ઉત્તરદાયિત્વ છે.

આ અસામાજિક ભાવનાથી અધિક લયંકર વિષ ણીચું કોઈ જ હોઈ શકે નહિ. આ માનવીય-નિષ્કુસ્તાના ઝેરને સેવાના અમૃતથી જ પ્રભાવહીન કરી શકાય છે.

સેવા માટે જાત-પ્રાન્ત, ધર્મ-રાષ્ટ્ર આદિ કોઈનો ભેદ જોવાતો નથી. સેવાતું કામ ક્યારેક ક્યારેક કરવાતું નથી હોતું. સેવા તો નિત્યકર્મ ણની જલુ આવશ્યક છે. જેમ શરીર નિર્વાહ માટે ખાવું, પીવું, નાહવું, સુવું જરૂરી છે, તેમ આત્મ-વિકાસ અને સમાજ-વિકાસ માટે સહયોગ, સહાનુભૂતિ, સંવેદના અર્થાત્-જનસેવા પણ અત્યંત જરૂરી છે.

તોપ ધરાવનારા, બીજાઓ પર ક્રોધ અને પોતાનામાં અર્થકાર
વર્ધાવનારા લોકો જીવનમાં સદૈવ અસદ્ગત રહે છે. તેમની
અસદ્ગતતાનો દોષ પણ તેઓ બીજાઓ પર દોળી દે છે.

જીવનની વાસ્તવિક અને અંતિમ સદ્ગતતા તો તે છે
કે આપણે સમાજ માટે અર્પણ થઈ જઈએ. એથી વિશેષ
જરૂર પડે તો આપણા પ્રાણની દરકાર ન કરતાં બલિ બની
જઈએ. જેઓએ આટલું સાહસ કર્યું; તેમનું જીવન
અવશ્ય સદ્ગત થયું.

આ યુગમાં મહાત્મા ગાંધીનું જીવન એટલા માટે
સદ્ગત મનાય છે કે તેમણે સામ્પ્રદાયિક હિંસા, વિચ્છેદ, કક્ષત
અને હુકુમિયતા નષ્ટ કરવા માટે પોતાના જીવનનો ઉત્સર્ગ
કર્યો. આ ઉત્સર્ગને લીધે એમનું જીવન સદ્ગત થઈ ગયું.
આવું મૃત્યુ પણ જીવન છે, જે મૃત્યુ સાથે સંપૂર્ણ સમાજનું
જીવન નિહિત છે.

આવું જ બીજું ઉદાહરણ શાસ્ત્રોમાં મળે છે.

એક વાર મુખ્યસિદ્ધ ઐતિહાસિક નગરી વૈશાલી પર
દુશ્મનોએ હુમલો કર્યો. દુશ્મન રાજાને વિદ્યાદાન દેવારે શુરુ
વૈશાલીનો નગરપાલ હતો. વૈશાલીનો રાજા કમળેર અને
હરપોક હતો. દુશ્મન રાજાની સૈનિક-શક્તિ જોઈ તે ભયગ્ર-
સ્ત થયો; ને વૈશાલીની પ્રજાને તેમનાં ભાગ્ય ભરોસે છોડી
પલાયન કરી ગયો. દુશ્મન રાજાએ વૈશાલી નગરીને લૂંટી
લેવાનો હુકમ કર્યો. દુશ્મનરાજાના વિદ્યારુદ્રે, જેનું નામ મહા-
નાયક હતું, તે વિચારવા લાગ્યો કે આ સિંહાનું વેર પેલા

ઈન્દ્રાઓ વચ્ચે અથડાયેલા રાત્રીએ પુષ્કળ ચિન્તા પછી એક યુક્તિ શોધી. મહાનાયકને કહ્યું: ‘ત્યાં સુધી આપ પાણીમાં રહેશો, ત્યાં સુધી નગરની લૂટ બંધ રહેશે.’

રાત્રીને શી બળર કે મહાનાયક પોતાનું જીવન, પોતાનું સર્વસ્વ અને પોતાના પ્રાણનું બલિદાન આવીને પણ વૈશાલી નગરીની રક્ષા કરશે.

મહાનાયકે વિચાર્યું કે એક તરફ મારું એકનું જીવન છે ને બીજી તરફ અગણિત સ્ત્રી-પુરુષો, બાળ-વૃદ્ધોનાં જીવન છે. ઉચિત તો એ છે કે એ અનેક માટે પોતાનું એક જીવન સમર્પણ કરવું.

ને, અતિ મહાનાયકે વિશાળ સરોવરમાં જઈ જલ-સમાધિ લીધી. રાત્રી અને વૈશાલીની જનતા આ પરમ-પદોપકાર પરાયણ ઘટનાને જોઈએ સ્તંભિત થઈ.

મહાનાયકનું જીવન સફળ બની ગયું. આને જ સફળ જીવન કહેવામાં આવે છે. દરેક મનુષ્યે કામના કરવી જોઈ એ કે એનું જીવન પણ આ પ્રકારે સમાજ માટે કામમાં આવે ને સફળતા પ્રાપ્ત કરે.

આજે ગરીબોની સંખ્યા દિનપર દિન વૈધિ ભેગાવતી જાય છે, તેમના પ્રતિ સહાનુભૂતિ અને સંવેદનાની લાવનાનો અર્થ આ અભાવ છે. પૂર્વ કાળમાં આજ જેવું ચોખ્ખું ન હતું; ન આવી ગરીબી હતી. સહયોગ અને પારસ્પારિક એકતા પણ અધિક હતાં. જ્ઞાતિ, ધર્મ વગેરેનો ભેદભાવ પણ આવો તીવ્ર ન હતો.

આજે તો દાનની, સહયોગની અને સૌહાર્દની પરમ પાલક અનુભૂતિઓ પણ સંકુચિતતાની દીવાલોમાં આવદ્ય થઈ ગઈ છે, પોતાની જાતિ માટે, પોતાના સંપ્રદાય માટે અને પોતાના ધર્મ માટે જ આજના લોકો વિચાર કરે છે. સંપૂર્ણ માનવજાતિની ચિંતા કરનારો કોઈ પણ દેખાતો નથી.

આ સંકીર્ણતાના દીટાણુંઓથી સમસ્ત વાતાવરણ પણ એરીકું બની રહ્યું છે. જે દાનમાં નિહિત સ્વાર્થ દામ કરે છે; જ્યાં સમસ્ત માનવજાતિના કલ્યાણની લાવના તૂટી ચૂકી છે તે જ્યાં વર્ગવાદી, જાતિવાદી અને સંપ્રદાયવાદી આકાંક્ષાઓ દામ કરી રહી છે; જ્યાં દાન નહિ બદલે યશ-કીર્તિ અને પ્રતિષ્ઠા મેળવવાની નિઃકૃષ્ટ લાલસાનું જ પાલન થાય છે.

જ્યાં હૃદયરો લાખો ભૂખ્યાં, નાગાં ગરીબો રોટલીના દૂકાણની બિડ્યા માટે રજળી રહ્યાં હોય, જ્યાં તેઓ પ્રતિ દિવિંત પણ સહાનુભૂતિ ન દેખારતાં મંદિર માટે, મસ્જિદ માટે, તીર્થ માટે અથવા અન્ય ધાર્મિક આડંબરો માટે, લાખો રૂપિયા ખર્ચ કરેલો તે સમાજ સાથે, ધર્મ સાથે, ને પોતાના આત્મા સાથે અર્થવચના (કગાઈ) નહિ તો બીજું શું છે ?

આ પ્રકારના દાનથી યજ્ઞ-કીર્તિ અજિત કરવામાં આવે છે. સાચું દાન દેવું હોય તો તે એવા સ્વાભાવિક રૂપથી દેવાવું જોઈએ કે જમણા હાથથી થયેલા દાનની ખબર ડાળા હાથને ચ ખબર ન પડે.

સમ્રાટ અકબરના સંબંધમાં એ વાત વિશ્વ-વિશ્રુત છે, કે તે અત્યંત નિરભિમાન થઈ દાન કરતો હતો. દાન કરતી વખતે એની નમ્રતા ચરમોત્કર્ષ-પર રહેતી હતી. આ નમ્રતાને લીધે એની દૃષ્ટિ પણ નીચે જ રહેતી હતી. પણ એક દિવસ ખીરબલ્લે એને પૂછ્યું : ‘દાન દેતી વખતે આપની દૃષ્ટિ એટલી બધી નીચે કેમ રહે છે ?’

સમ્રાટ અકબરે ઉત્તર આપ્યો :

‘દેનેવાલા ઔર હૈ, ભેગત હૈ દિન રૈન;

લોક ભરમ હમ પર ધરૈ, તાસે નીચે નૈન.’

આને જ વાસ્તવિક અને નિરુદ્ધારી દાન કહેવામાં આવે છે.

બ્યાંમુધી આપે જાને કપડાં પાંદ્યાં નથી; બરકે પેટીઓ ભરેલી છે; ને પડોશી અર્ધજન છે, આપને રોકવા માટે નિશાળ મંડાલ્યો છે; ને પડોશી સાડક પર છે, આપના ઘરમાં અન્ન સડી રહ્યું છે; એકું વધેલું બહાર ફેંકાઈ રહ્યું છે ને પડોશી બૂખ્યો મુક રહ્યો છે; તેનાં બાળકોને દૂધ મળ્યું નથી; ત્યાં મુધી આપના ભાડ પર આ કલકલેઆ છે. આપ આ કાં કરે ધોવા જેટલા પ્રયત્નો કરે છો; ને જ સાચી દાનની ભાવના છે.

આપતાં નદીએ નમ્રતાથી કહ્યું : ‘હું’ મારા પ્રવાહને શામાટે
રોકું ? વહેવું એ જ મારો ધર્મ છે. હજારો તરસ્યાં હવે
મારું જળ ગ્રહી વૃષ્ટિ થાય છે. મારામાં અવગાહન કરી નવું
હવન નેનવે છે. હું તેઓ માટે ઉપયોગી બની ધન્ય અને
કુલ-કુલ્ય ઘડી બઢું છું. તારી પાસે રોકાઈ આરામ કરીશ
તો તારી પેઠે ખડખડવા માંડીશ. હવ-જાંતુઓ પેદા થવાથી
બીમારોએ ફેલાયો. રોકાવું તે મૃત્યું છે; ને વહેવું તે હવન છે.

હાતા નદી સમાન છે ને કૃષણ ખાણ સમાન છે.

પણ સ્વતંત્ર હુખ સાથે કહેવું પડે છે કે આપણા
મહાન જૈન ધર્મના આ મહાન વિદ્વાંતોને જેઓ સમજતા
નહી તેઓ જાન જેવા પવિત્ર પુણ્યને પાપની સંજ્ઞા આપે
છે. ને, મહુચ મહુચ વચ્ચે પાત્ર અને અપાત્રની ત્રીગણ
કોહો તરે છે તેઓને હું નમ્રતાપૂર્વક કહેવા છું છું કે
તેઓ આ રીતે જૈન ધર્મના આ મહાન વિચારોની મજાક
જ હાલો ને માનવહૃદયની આ કદુણામૂલક ઉદાસનાબરી
ગેમા : જાતેને આધારસ્ત ન કરે.

તે જાન કહ્યું પાપ છે, ને મનુષ્યની સેવા કરતી બાળના
છે ને આ જગતમાં ધર્મ, પુણ્ય અને પ્રગયનીય કાર્ય બન્ય
છે. તેને રોકે નહિ.

પણ જેટલું દર્શનના પ્રમાણે જાનના અર્થ બનીતો અને
રોકે તે પેનાતરને કરી ગયા માટે જોડા ન્યાયે જાન, ને
જોડા જાન મનુષ્યના અર્થે સેવા કરવા બધી, નીચીથી
આપણે રોકે વિદ્વાન મારું પાપનું બનવું ને ને.

તે ને જાનું જાન છે.

આજનો યુગ

આજનો યુગ વિજ્ઞાન અને બુદ્ધિવાદનો યુગ માનવામાં આવે છે. પણ આત્મ-શુદ્ધિના વિકાસની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે તો આજનો યુગ અત્યંત પછાત પડ્યો છે. આત્મ-શુદ્ધિના વિકાસની ગતિ બંધ પડી છે. આજનો મનુષ્ય કર્તાત્મ શૂન્ય અને સ્વાર્થપરાયણ બનતો રહ્યો છે.

કહેવામાં આવે છે કે ભૂતકાળના યુગમાં ધાર્મિક સંકુચિતતા અધિક હતી; નતિવાદ અધિક હતો; પણ એ યુગમાં મે દોષ વૈયક્તિક સ્તર સુધી સીમિત હતો. આજ તો એ લોકોએ વ્યાપક સામાજિક રૂપ ગ્રહણ કર્યું છે.

રાષ્ટ્રીય આમ-ચૂંટણીમાં એ દેખાઈ આવ્યું કે નતિવાદ, સાંપ્રદાયિકતા, પ્રાંતીયતા વગેરે દોષ અગાઉથી અધિક મર્યાદા રૂપ ધારણ કરી પ્રગટ થયા.

સામાજિકતાનો અભાવ અને વ્યક્તિવાદી ભાવનાઓનું પ્રાબલ્ય જોઈ આશ્ચર્ય થાય છે. પોતાના સુખ માટે, પોતાના

તપસ્વી ની તપશ્ચર્યા ની આછી રેખા

મુમુક્ષુપુરમાં પ્રાકૃત જૈન વિદ્યાપીઠ ચાલે છે, ત્યાં પણ મહાવીરનો અનેકાન્તવાદ એ વિષય ઉપર, વિદ્યાપીઠમાં ઘણું સરકારક પ્રવચન આપ્યું. ત્યાંથી મુનિશ્રી જસો માઈલનો પાળો પ્રવાસ અરણ્યના વિકટ પથે કરતા તેઓશ્રી તા. ૨૪-૫-૧૯૫૭ ના રોજ નેપાલ રાજ્યના પાટનગર કાટમંડુમાં પધાર્યા. ત્યાં તા. ૧૪-૫-૧૯૫૭ ના દિવસે લગવાન બુદ્ધની ૨૫૦૧ મી જન્મતિ યોજાતી હતી. મુનિશ્રીને નિમંત્રણ મળવાથી તેઓએ એકી હજાર માનવ મેદની વચ્ચે 'લગવાન મહાવીર અને બુદ્ધની અહિંસાનો' ઉચ્ચમત સન્મવય મુમુક્ષુ શૈલી દ્વારા સમજાવ્યો હતો. છેલ્લા પંદરસો વરસમાં નેપાલમાં પધારેલાં તપસ્વીઓમાં જૈન તપસ્વી મુનિશ્રી લાલચંદ્રજી મહારાજ પ્રથમ જ હતા.

નેપાલના પ્રધાન મંત્રીએ મુનિશ્રીને ચોતાના નિવાસ-થાને નિમંત્રી એમની જ્ઞાનામૃત નીતરતી વાણી સાંભળી પ્રસન્નતા વ્યક્ત કરી. ને તા. ૨૫-૫-૫૭ ના કાટમંડુમાં અસંખ્ય માનવ મેદની સમક્ષ મુનિશ્રીએ જાહેર પ્રવચન આપી જનતાને મુગ્ધ કરી.

મુનિશ્રીની ખ્યાતીથી આકર્ષાઈ નેપાલના મહારાણા સાહેબ શ્રી. મહેન્દ્રસિંહજીએ ચોતાના રાજ્યમહેલમાં ઉપદેશામૃતનું પાન કરવાની મુનિશ્રીને વિનંતિ કરી. મહારાણાના મહાલયમાં "જૈન ધર્મ એ વિશ્વનો આત્મા" એ વિષય પર મુનિશ્રીએ પ્રવચન આપ્યું. મહારાણા સાહેબ, રાજ્યકટંગ અને અન્ય શ્રોતાઓ ઘણાંજ પ્રભાવિત થયાં.

વિરુદ્ધ-સમાજને જાગૃત કર્યો જઈએ, સવધાન કર્યો જઈએ; ને, એ ધૃણાસ્પદ ધંધાને સુધારવા માટે વાતાવરણ ઊભું કરીએ.

એક એ સમય હતો, જ્યારે પ્રત્યેક બાલક પચ્ચીશ વર્ષ સુધી ગુરુકુલમાં શિક્ષણ ગ્રહણ કરતો હતો. તેને ભોગ, વાસના અને અસંયમ તરફ ખેંચવાનો કોઈ મોડો જ ન હતો. ૨૫ વર્ષ સુધી સારી રીતે સુસંસ્કાર ગ્રહણ કર્યા પછી તે સ્વસ્થ ગૃહસ્થ-જીવનમાં પ્રવેશતો હતો.

આજ એ સમય આગ્યો છે, જ્યારે ૮-૧૦ વર્ષની કાચી ઉંમરનો બાળક પણ ક્ષિત્તિના અસ્તીત્વ ગંદા-અસભ્ય ગીતો લલકારતો જ્યાં ને ત્યાં જોવા મળે છે. તેઓ અપ્રાકૃતિક-કર્મ શિખી જાય છે. ખીડી-સિગારેટ પીવાની આદત માં ફસાય છે.

જનતાની આવી દુર્દશા જોઈ હૃદયને અનહદ દુઃખ થાય છે.

દેશનું આ દુર્ભાગ્ય આમ જ ટકી રહે ને ચારિત્રિક પતનનો પ્રશ્ન આ જ પ્રમાણે ચાલુ રહે તો આ આધ્યાત્મિક તેમજ સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્રની જડ સાવ નળણી પડી જશે અને એનું ભવિષ્ય અંધકારમય બની જશે.

એથી જ આ ગંભીર પ્રશ્ન પર નિષ્ફળ કાળવૃત્તી વિચારવું જરૂરી છે.

સમાપ્ત...

તપસ્વી ની તપશ્ચર્યા ની આછી રેખા

તત્ત્વજ્ઞાની મુનિશ્રી સાબર્યદ્રજી મહારાજનો આછો પરિચય અત્રે આપવો આવશ્યક છે.

ચિતાખેડા ગામમાં સવંત ૧૯૮૧ માં જોમનો જન્મ થયો. જોમના માતૃશ્રીનું શુભ નામ ખ્યારી બાઈ; પિતાશ્રીનું શુભ નામ નાયુલાલજી.

પૂર્વજન્મના કોઈ સુસંસ્કારના કૃપા સ્વરૂપે બાલ્યાવસ્થામાં જ જોમના હૃદયમાં ત્યાગ અને જ્ઞાનનાં અંકુરો પ્રગટ્યાં; ને તેઓ પૂ. પંડિતરાજ શ્રી નંદલાલજી મ. સા. તથા પૂ. જૂળઅંદજી મ. સા. ની જ્ઞાનછાયામાં રતલામ આવ્યાં, અહિં તેઓએ ધર્માભ્યાસ આરંભ્યો. એ સમયે જોમની ઉંમર માત્ર આઠ વર્ષની.

ત્રણ વર્ષમાં તેઓશ્રીએ લગવતી દિક્ષા સંવત ૧૯૯૨ માં અંગીકાર કરી. ને પૂ. જૂળઅંદજી મ. સા.ના શિષ્ય પંડિત મુનિ શ્રી હનરીલાલજી મ. સા. ને પોતાના ગુરૂ બનાવ્યા.

તેઓએ જૈન ધર્મગ્રંથોનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો. જૈન ધર્મગ્રંથોમાં ભારેભાર ભરેલા તત્ત્વજ્ઞાનનું મનન કર્યું. ઉપરાંત તેમણે અને તેટલી ભાષાઓ પર કાળૂ મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, ને નેમાં લખાયેલાં ધર્મ અને તત્ત્વગ્રંથોનો અભ્યાસ

કર્ચો. ઉપરાંત સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ઉર્દુ, માગધી, હિન્દી, અંગ્રેજી ગુજરાતી ભાષાઓના ઊંડા અભ્યાસી છે.

તપસ્વીઓએ વિશ્વમાં સંપર્ક સાધવા માટે અનેક ભાષાઓના ભાષી થવા ઉપરાંત યાત્રિક થવું અતિ મહત્ત્વનું હોય છે. મુનિશ્રી એ ભારતના એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી પગપાળો વિહાર કરતા રહી માનવકલ્યાણનો ઉપદેશ આપ્યો છે; ને એ કાર્યમાંજ એમનું જીવન તન્મય રહે છે. અહિં વાંચકોએ લક્ષમાં લેવું આવશ્યક છે કે જીવમાત્રના કલ્યાણની સાધનામાંજ માનવકલ્યાણ સમાયેલું છે. ‘તિમિર’થી છવાયેલાં મનુષ્યનું લક્ષ ‘તેજ’ પ્રતિ ખેંચતા રહે છે.

સને ૧૯૫૫ની સાલમાં મુનિશ્રી કલકત્તામાં ચાતુર્માસ પુરુંકરી આસનસોલ પધાર્યો. ત્યારે ત્યાં ભરાયેલાં એક સંમેલનમાં મુનિશ્રીએ “ગૌરક્ષા અને જૈન ધર્મ” એ વિષય ઉપર પ્રવચન આપ્યું. પ્રવચન સાંભળી શ્રોતાગણો મુગ્ધ થતી ગયા.

ખંગાલ અને બિહારમાં પ્રાચિન સરાક જાતિ પથરાયેલી છે. તે જાતિના લોકોમાં મુનિશ્રીએ અહિંસા પરમો ધર્મની અમૃતવાણી પ્રચારનારા જૈન ધર્મની ચેતના ફેરી. બિહાર પ્રદેશના રાજ્યપાલ શ્રી. આર. આર. દિવાકરે મુનિશ્રીનાં દર્શને આવી ધર્મ વિષયક ઘણી ચર્ચાઓ કરી હતી.

ભગવાન મહાવીરની પૃથ્વિ ભૂમિ વૈશાલિમાં મહાવીર જન્મ્યાંતિ પ્રસંગે વૈશાલીના રાજ્યપાલશ્રીના અને આમદને માન આપી સંમેલનમાં પધાર્યા. અને તે લાખ માનવ મેદની વચ્ચે પ્રવચન આપી લોકોને મુગ્ધ કર્યાં.

તપસ્વી ની તપશ્ચર્યા ની આખી રેખા

મુઝફ્ફરપુરમાં પ્રાકૃત જૈન વિદ્યાપીઠ ચાલે છે, ત્યાં પણ 'મહાવીરનો અંનેકાન્તવાદ' એ વિષય ઉપર, વિદ્યાપીઠમાં ઘણું અસરકારક પ્રવચન આપ્યું. ત્યાંથી મુનિશ્રી બસો માઈલનો પગ પાળો પ્રવાસ અરણ્યના વિકટ પથે કરતા તેઓશ્રી તા. ૧૪-૫-૧૯૫૭ ના રોજ નેપાલ રાજ્યના પાટનગર કાટમંડુમાં ધાર્યાં ત્યાં તા. ૧૪-૫-૧૯૫૭ ના દિવસે લગવાન બુદ્ધની ૫૦૧ મી જયંતિ યોજાતી હતી. મુનિશ્રીને નિમંત્રણ મળવાથી તેઓએ એંશી હજાર માનવ મેદની વચ્ચે 'લગવાન મહાવીર અને બુદ્ધની અહિંસાનો' ઉચ્ચમત સન્મવચ સુમધુર શૈલી દ્વારા સમજાવ્યો હતો. છેલ્લા પંદરસો વરસમાં નેપાલમાં પધારેલાં તપસ્વીઓમાં જૈન તપસ્વી મુનિશ્રી લાલચંદ્રજી મહારાજ પ્રથમ જ હતા.

નેપાલના પ્રધાન મંત્રીએ મુનિશ્રીને પોતાના નિવાસ-સ્થાને નિમંત્રી એમની રાનામૃત નીતરતી વાણી સાંભળી પ્રસન્નતા વ્યક્ત કરી. નેતા. ૨૫-૫-૫૭ ના કાટમંડુમાં અસંખ્ય માનવ મેદની સમક્ષ મુનિશ્રીએ જાહેર પ્રવચન આપી જનતા ને મુગ્ધ કરી.

મુનિશ્રીની ખ્યાતીથી આકર્ષાઈ નેપાલના મહારાણા સાહેબ શ્રી. મહેન્દ્રસિંહજીએ પોતાના રાજ્યમહેલમાં ઉપદેશામૃતનું પાન કરવાની મુનિશ્રીને વિનંતિ કરી. મહારાણાના મહાલયમાં "જૈન ધર્મ" એ વિશ્વનો આત્મા" એ વિષય પર મુનિશ્રીએ પ્રવચન આપ્યું. મહારાણા સાહેબ, રાજ્યકુટુંબ અને અન્ય શ્રીતાઓ ઘણાંજ પ્રભાવિત થયાં.

